

М. Дәулетов

**ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ПУНКТУАЦИЯСЫ**

“БИЛИМ”

М. Дәулетов. Хәзирги қарақалпақ тилиниң пунктуациясы.
(ред Тлегенова Г.).
Нөкис «Билим» баспасы 1998-ж. 96 бет.

Бул мийнет жоқары оқыу орындарының филология факультетиниң оқытыушы хәм студентлери, мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыушы мугаллимлер, дәретиушилик хәм сондай-ақ кең жәмийетшиликке арнаған.

Пикир билдириушилер:

Филология илимлериниң кандидаты, доцент А. Бекбергенов
Профессор А. Нажимов

СӨЗ БАСЫ

Пунктуация—жазыудың шәртли белгилериниң бири. Жазыуда имла (орфография) қандай хызмет атқарса, иркилис белгилери де саўатлы, мәдениятлы жазыуды тәмийинлеу ушин сондай хызмет атқарады. Бирақ, пунктуация орфографияға қарағанда, әдеўир қоспалы сыпатқа ийе. Сонлықтан мектеп оқыушылары, хәтте орта, жоқары билимге ийе саўатлы адамлардын жазыу тәжирийбесинде, көркем шығармаларда, күнделикли баспа сөзлерде иркилис белгилериниң әдеўир дәрежеде дурыс қойылмау жағдайлары ушыра-сады.

Пунктуация—орфография сыяқлы дурыс жазыудың шәртли белгилери, қағыйдалары ҳаққындағы илим. Бирақ пунктуация менен орфографияны жазыу ушин бирдей белгиге ийе деп қарауға болмайды. Олар хызметлери жағынан белгиле айырмашылыққа ийе. Орфография бизиң сөйлеўимиздеги сөзлердиң белгиле бир сеслик өзгешеликке ылайық хәриплер арқалы дурыс жазылыуының қағыйдаларының системасы. Ал пунктуация болса, сөзлердиң синтаксислик конструкцияларға өткеннен кейинги дүзилеслик, мәнилик хәм интонациялық өзгешеликлеринен келип шыққан жазыудың шәртли белгилерин үйретеди.

Пунктуация термини (латынның *punctum* — ноқат) тил илиминде еки түрли мәниге ийе. Бириншиден, иркилис белгилериниң жыйынтығы, иркилис белгилери туўралы қағыйдалар жыйнағы деген ұғымды билдирсе, екиншиден, ол жазба тилде иркилис белгилериниң практикалық қолланылыуының хәм олардың система-сын үйретеди. Иркилис белгилери де жазба тилдиң графикалық тацбасы, ол тилдиң жазба түрин сөйлеу хәм жазыуда мәнилик жақтан дурыс оқыу хәм түсиниу ушин ең зәрүрли қурал болып есапланады.

Қарақалпақ тилиниң пунктуациясы орыс хәм басқа түркий тиллериниң пунктуациясы сыяқлы белгиле принциптерге тийкарланады. Бул принциплер тийкарынан, грамматикалық (дүзилеслик), мәнилик хәм интонациялық белгилерден шәртат, яғный

Айтылар ән нәдәги...
ИНВЕНТАР № 5871
20 III

иркилис белгилери гәптің дүзілісіне, мәнісі хәм интонациялық өзгешеликлеріне қарай қойылады. Ғақыйқатында, иркилис белгилери, белгилі бір принципті басшылыққа алып қойылмаса, жазыуда пунктуациялық сауатлылыққа ерисиу мүмкин емес. Иркилис белгилерин үйрениуде оның үш принципне жетерлі кеунд белинбегенликтен, күнделікли баспа сөзлерде, көркем шығарма материалларында хәм мектеп оқыушыларының жазба жұмыстарында орфографиялық қәтелерге қарағанда, пунктуациялық қәтелердің әдеуір көп ушырасатуғын хәзирги методикалық мийнетлерде сөз етиледі. Сонлықтан пунктуацияның жоқарыда аталған үш принципне тийкарланып, иркилис белгилеринин қойылыуын системаластыруу, қарақалпақ тилинин фактлери тийкарында терең үйрениу талапқа мууанық келеди.

Ғақыйқатында, пунктуация синтаксис пенен бирге үйрениледі. Синтаксис—грамматика илиминин ең қоспалы хәм перспективалы тарауы. Ол сөзлердин хәм сөз формаларының өз-ара синтаксислик байланысқа түсиу ыызамлықларын, олардың тил арқалы қарым-қатнас жасау динамикасын үйретеди. Әлбетте, тилдин қарым-қатнас жасауы ушын тек жеке сөзлер ғана қолланылып қоймай, бир неше сөзлердин ямаса гәплердин дизбегі, байланыслы сөйлеудегі бир пүтин текет пайдаланылады. Бул сыяқлы синтаксислик категориялар белгилі бир мәни шығарыушы қурылымларға, интонациялық өзгешеликлерге ийе болады. Бул мәни билдириуши синтаксислик қурылым хәм интонацияға ийе болған орынларда иркилис жасау зәрүриялары тууылады. Демек, усындай орынларда сол гәп қурылымларының мәнісі хәм интонациялық өзгешеликлеріне байланыслы тийисли иркилис белгилери қойылады. Иркилис белгилери дурыс қойылмаған гәплердин мәнісі дәл түсиникли болмайды, стильлик жақтан пикир өткирлигин тәмийинлей алмайды.

Иркилис белгилерин үйрениудин еки түрлі усылы бар: 1) Иркилис белгилеринин хәр бир түрин жеке алып үйрениу. Бундай жағдайда иркилис белгилери дара-дара изертлеу объекти етип алынып, қандай синтаксислик категорияларда қолланылатуғыны көрсетиледи. Мәселен, үтир гәп ишинде төмендеги орынларда қойылады деп көрсетиледи де, оның биргелкили хәм айырымланған ағзаларда, кирис хәм қаратпаларда, қоспа гәптин қурамындағы жайгәплердин арасына қойылатуғыны санамаалап көрсетиледи;

2) Иркилис белгилеринин қойылыу орынларының хәр түрлі болуына байланыслы олар аралас түринде үйрениледі. Бундай жағдайда иркилис белгилери дара түринде емес, аралас түрде: а) гәптин соңында қойылатуғын иркилис белгилери; б) гәп ишинде қойылатуғын иркилис белгилери деп алынады да, хәр бир синтаксислик категорияға қандай иркилис белгилери қатнаслы

болса, олар сол синтаксислик қурылымның өз ишинде үйрениледі. Жумыста, тийкарынан, иркилис белгилерин үйрениудин екінши усылы қолланылды. Бул тийкарда үйрениуде хәр бир синтаксислик категорияға қандай иркилис белгилеринин қатнаслы екенлиги айқынланады хәм иркилис белгилеріне қатнаслы синтаксислик қурылымлардың мәнилик өзгешеликлері анықланады.

Бул мийнет жоқары оқыу орынларының филология факультетинин оқытыушы хәм студентлери, мектептерде қарақалпақ тилин оқытыушы муғаллимлер, дәретиушлик хәм сондай-ақ улыума жазыу менен шугылланыушы баспа сөз хызметлеринин, кең жәмийетшиликтиң пайдаланыуына болады.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ПУНКТУАЦИЯСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҮИ

Әдеби тилдің жазба хәм аұызекі түрлері адамлар арасындағы ең әҳмийетлі қарым-қатнастық хызметті атқарады. Қайсы халықты алып қарасаң да оның мәдениеті турмысында жазыуының болғаны мәлім.

Жазыудың тарихына нәзер тасласақ оның басланғыш дәуірінде жазыу хәм оқылыуда үлкен қыйыншылықтар ушырасқан. Ең дәслепкі жазыулар пиктография (сүүретлі хәм белгі) түрінде пайда болған. Алымдардың, яғни жазыуды дүзіушілердің узақ жыллар даұамында жазыуды жетилистириу үстінде тынымсыз іслеуі нәтижесінде хәриптік жазыу түрлеріне өткен. Мәселен, VI-VIII әсирлерде түрк қәуімлерінің өзине меншиккі жазыуының болғанлығын Орхон-Енисей қулпы тасларындағы естелик жазыулар тастыықлайды. Хәтте, соңғы жылларда Азияда ашылған жаңалықларға қарағанда Орхон-түрк жазыуының бизиң жыл санауымызға дейингі дәуірлерде де бар екенлігі көрсетиледи.

Әлбетте, хәриптік жазыулардың пайда болыуы белгілі бір түсиник, ой-пикирді тек хәриптердің қосылысыуы арқалы билдирип қоймастан, жазыудағы пикирдің тууы, анық аңлатылыуы үшін, қосымша белгілер—иркилис белгілерден деп пайдаланған. Мәселен, Орхон-Енисей естелигінде сөз бенен сөзді, гәп пенен гәпти бір биринен ажыратыу үшін қос ноқат (:.) қолланылған.

Демек, иркилис белгілері де хәриптер сыяқлы жазыудың ең әҳмийетлі бір бөлімі. Бирақ қарақалпақ пунктуациясы тууралы, оның ертеректе қандай дәрежеде болғаны, олардың қолланылыу системасы, хәзиргі пунктуациясының қолланыла баслауы хәм жетилисиуі мәселелері қарақалпақ тилинде хәзирге дейин үйренілмей қиятыр. Сонықтан қарақалпақ пунктуациясының раұажлануы хәм қәлиплесиуі жолларын тарихый изертлеу хәзиргі күнде ең әҳмийетлі мәселелердің биринен есапланады.

Қарақалпақ пунктуациясының үйреніліуі тарихын орыс тилиндегідей, узақтан ізлеу мүмкиншилігимиз жоқ. Сонықтан хәзиргі қарақалпақ тилинің пунктуациялық системасы басқа түркі тиллері сыяқлы, орыс тилинің тәсири арқалы раұажланған деп

есаплауға болады (Зәкиев, 1984, 227; Мусабекова, 1973, 9). Демек, қарақалпақ тилиндегі иркилис белгілерінің кең көлемде қолланыла баслауына хәм оның раұажлануы, қәлиплесиуіне өз тәсири тийгизген орыс хәм түркі тиллеріндегі пунктуацияның үйреніліуі тарихына қысқаша шолыу жасауға туура келеди.

Иркилис белгілерінің изертлеуші алымдардың анықлауы бойынша хәзиргі пунктуацияның қәлиплесиуі системасы XVIII әсирге туура келеди. (Шапиро, 1955, 14, Крючков, Максимов, 1969, 177; Валгина, 1979, 7). М. В. Ломоносовтың «Российская грамматика», деген мийнетінде иркилис белгілерінің қойылыуы принциптері хәм үтир, ноқат, қосноқат, ноқатлы үтир, сорау белгісі, үндеу белгісі, өткерме хәм скобка белгілерінің қойылыуы қағыйдалары системалы баялланары. Соның менен қатар, М. В. Ломоносов иркилис белгілерінің қойылыуының гәптиң мәнісіне тийкарланатуғынына үлкен әҳмийет береді (Шапиро, 1955, 15).

XIX әсирдің биринші ярымында Н. И. Греч хәм А. Х. Востоковтың оқыу қураллары кең таралады. Бул дәуірде Н. И. Греч тәрепинен дүзилген сабақлықта пунктуациялық қағыйдалар, М. В. Ломоносовтың пунктуациялық принциптері тийкарында қуралады.

XIX-әсирдің екінші ярымына келип, билимлендириу, мектеп хәм баспа жұмысларының өсиуі орфография хәм пунктуацияны тәртипке салыуда ең әҳмийетлі мәселелердің бирине айналды. Бул мәселелерді тәртипке келтириуде академик Я. К. Гроттың 1885-жылы басылып шыққан «Русское правописание» деген оқыу қуралы үлкен әҳмийетке ийе болады. Бул қолланбада пунктуациялық қағыйдалар синтаксис пенен тығыз байланыслы болып, гәптиң дүзилісі хәм мәнилік қатнастары тийкарында пауза хәм интонациялық өзгешеликтері есапқа алынады. Бул мийнет 1918-жылға дейин орфография хәм пунктуация бойынша тийкары мағлыұмат бериуші оқыу қуралы ретінде пайдаланылады (Крючков, Максимов, 1969, 180).

Пунктуация мәселелерінің үйреніліуінде орыс илимпазлары А. М. Пешковский, Л. В. Шерба, А. Б. Шапиро, Г. П. Фирсов хәм т. б. авторлардың үлкен үлесі бар.

А. М. Пешковский пунктуацияның тийкары етип сөйлеудің ритмомелодикалық тәрепин басшылыққа алады. Оның пикири бойынша пунктуация грамматикалық жол менен емес, сөйлеудің декламациялық—психологиялық бөлініуі арқалы билдириледи деп көрсетиледи (Шапиро, 1955, 50). Бул жағдай иркилис белгілерінің тек интонацияға тийкарланатуғынлығын, оның бир тәреп-лемелик екенлігін билдиреди.

Соңғы анықлаулар бойынша синтаксислік конструкцияларда иркилис белгілерінің қойылыуы структура-семантикалық принципке тийкарланады. Бул жағдай А. М. Пешковский тәрепинен

усынылған тек интонацияға тийкарлануыды бийкарлайды. Интонация иркилис белгилериниң қойылыуында қосымша хызметти атқаратуғындығы көрсетиледи. (*Мусабекова, 1973, 50*).

Орыс пунктуациясы бойынша академик Л. В. Щербаның «Әдебият энциклопедиясында» басылған «Пунктуация» деген мақаласында әҳмийетли пикир айтылады. Ол усы мақаласында орыс пунктуациясының структура-семантикалық хәм интонациялық тийкарларын айқын көрсетеди.

Әсиресе, соңғы ўақытлары орыс тили билиминде А. Б. Шапироның «Основы пунктуации» (М. 1955) деген көлемли изертлеу мийнети хәм усы мийнет тийкарында жазылған «Современный русский язык. Пунктуация» деген оқыу қуралында пунктуация мәселеси терен хәм хәр тәреплеме сөз етиледі. Автор усы мийнетлеринде орыс пунктуациясының XVIII әсирден хәзирги күнге дейинги қысқаша үйренилиу тарийхын, принциплерин хәм иркилис белгилериниң бөлиниўлерин системалы баян етеди.

Сондай-ақ орыс пунктуациясының тарийхы, теориясы хәм методикалық мәселелери орыс илимпазлары С. И. Абакумов, Н. С. Поспелов, Г. Ф. Фирсов, А. Б. Дудников, А. Ф. Ломизов, Г. И. Блинов, В. Ф. Иванов, Н. С. Валгина хәм т. б. авторлардын мийнетлеринде кең сөз етилди. Демек, соңғы изертлеушилердин мийнетлеринде пунктуацияның теориялық мәселелери тек бир принцип пенен шекленип қалмай, бир неше принциплердин комплекси тийкарында үйрениледі. Орыс пунктуациясының бай үйренилиу тәжирийбелери түркий тиллериндеги пунктуацияны үйрениуде де үлкен әҳмийетке ийе.

Пунктуация мәселеси түркий тиллеринде де көпшилик илимпазлардың дыққатын өзине тартады. Түркий тиллеринде пунктуация мәселесине арналған Х. Фазиев, Ш. Шоабдурахманов, К. Назаров, Ф. Мусабекова, А. Ысқақов, Ә. Хасенов хәм т. б. алымлардың арнаулы мийнетлери бар. Бул изертлеушилер де орыс пунктуациясы сыяқлы түркий тиллериниң пунктуациясының теориялық тийкарларын үйрениуде гәптиң қурылысына, мәнисин хәм интонациялық принциплерине тийкарланады. — (*Шоабдурахманов, 1955, 7; Мусабекова, 1973, 50; Арғынов, 1974, 233*). Хәқыйқатында, иркилис белгилериниң қойылыуында үш принципке тийкарланбағанша синтаксислик конструкциялардың пунктуациялық өзгешеликлерин ашыу мүмкин емес.

Хәзирги қарақалпақ тили пунктуациясының үйренилиуи мектеп оқыушылары үшін дүзилген сабақлықлардың пайда болуынан басланады. Нәжим Дәўқараевтың авторлығында дүзилген дәслепки «Қарақалпақ тилиниң грамматикасының» (1939, 1946, 1949-жылларғы) басылыуларында «Иркилис белгилериниң қәделериниң жуўмағы» деген тамаша берилген. Бунда иркили белгилериниң 11 түри көрсетиледи: ноқат, сораў белгиси, үндеў, бел-

гиси, үтир, ноқатлы үтир, сызықша, үтирли сызықша, қос ноқат, көп ноқат, скобка, қос тырнақ. Ал 1955-жыллы басылған Айтжан Есемуратов хәм Атағулла Худайбергеновтың авторлығында дүзилген сабақлықта үтирли сызықшадан басқа жоқарыда көрсетилген 10 түри берилген. Мектеп сабақлығында иркилис белгилериниң усы аталған 10 түри 1974-жылғы басылыуына дейин үйренилип келди. Ал 1974-жылдан баслап иркилис белгилерин сабақлықтың соңында жуўмақлап беріу программаға сәйкес сабақлықтан шығарып тасланды. Олар программада көрсетилиуи бойынша иркилис белгилери қатнаслы болған темаларға байланыслы үйренилип киятыр. Бирақ бул жағдай иркилис белгилериниң барлық түрлерин толық системалы қамтый алмайды. Сонлықтан соңғы методикалық талаптарға ылайық иркилис белгилериниң барлық 10 түри системалы түрде 9-классқа арналған мектеп сабақлығының 1991-жылғы басылыуында қосымша материал ретинде қайтадан киргизилди. (*Дәўенов, Дәўдетов 1991, 169—170*). Мектеп сабақлығында 1955-жылға дейин қолланылып келген үтирли сызықша (,—) соңғы сабақлықларда қағыйдалардың анықлауларына байланыслы өз алдына үйренилиуден алынып тасланған. Бул иркилис белгиси туўра гәптиң ортасында келген автор гәпниң еки жағынан қойылатуғын еди. Бул белги-ендигиден былай үтир хәм сызықша қойылады деп үйрениледі. Себеби, ол қос ноқат ямаса ноқатлы үтирдей бир белгини аңлатпайды. Олардың екеуи бир хызметти емес, хәр түрли хызметти атқарады. Бунда үтир синтаксислик конструкцияның дәслепки бөлегине қатнаслы болады да, сызықша еки конструкцияны хәм бөлиғиши хәм байланыстырыушы хызметлерди атқарады. Егер үтир хәм сызықшаны үтирли сызықша (,—) деп қолланылатуғын болсақ, онда сораўлы сызықша (?—), үндеўли сызықша (!—) деген белгилерди алыуымыз керек болып қалады.

Пунктуация мәселеси жоқары оқыу орындарының филология факультетиниң студентлери үшін дүзилген «Хәзирги қарақалпақ тили» (синтаксис, 1986) сабақлығына айырым бөлим ретинде киргизилди. Бунда да мектеп сабақлығындағы иркилис белгилериниң 10 түри көрсетилген. Бул сабақлықта иркилис белгилери қолланылыу хызметине қарай еки топарға бөлинеди: 1) гәптиң ақырында келетугын иркилис белгилери (ноқат, сораў хәм үндеў белгилери); 2) гәптиң ортасында, басында хәм ақырында келетугын иркилис белгилери (,—; ... « » ( ) ;) хәм иркилис белгилериниң қабатласып қолланылыу жағдайлары көрсетиледи.

Бул көрсетилген сабақлықлардан басқа, иркилис белгилерине арналған арнаулы мийнетлер жоқ. Тек ғана «Жас Ленинши» газетасының 1956-жылғы 27-хәм 31-июльдеги савларында Ә. Ниязовтың «Иркилис белгилери хәққында бир-еки ауыз сөз» хәм усы автордың «Әмиўдәрья» журналының 1964-жылғы 6-санында

«Қарақалпақ тили пунктуациясының гейпара мәселелеріне» деген екі мақаласы бар. Бул мақалаларда иркилис белгилерінің баспа сөзде надурис қолланылыуы жағдайлары сөз етіледі. Соның менен қатар, усы мақала авторы изертлеушілердің алдына мына ұазыйпаларды қояды: Бириншіден, «баспа сөз органлары баспадан шығарылатуғын хәр қыйлы киталлардын, газета-журналлардың пунктуациялық жақтан сауатлы жазылыуын қолға алыу»; екіншіден, «оқытыушы-муғаллимлер хәм оқыушылар жәмийетшилигимиз иркилис белгиси мәселесине немқурайды қарамай, оқыу-оқытыу ислерин талапқа мууапық алып барыуы зәрүр» деп көрсетеді. Сондай-ақ, айрықша қарақалпақ пунктуациясы тууралы оқыу қуралын жаратыудың зәрүрлі екенлигин усыныс етеді.

Аталған мақаладан басқа, М. Дәулетовтың «ӨзССР Илимдер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысында» (1971, №3). «Гәптің айырымланған ағзаларының интонациялық өзгешелиги хәм иркилис белгилери» деген илимий мақаласы жарияланды. Автор усы мақалада айырымланған ағзаға қатнасы үтир, сызықша, қос ноқат хәм скобка сыяқлы 4 түрлі иркилис белгилерінің интонациялық, мәнилик өзгешеликлерине қарай бир неше орынларда қойылатуғынын сөз етеді. Соның менен қатар, усы автор тәрәппинен мектеп сабақлықлары хәм монографияларында иркилис белгилерінің гәп ишинде қолланылыуының бир неше түрлері көрсетилді. Мәселен, «Биргелкили ағзалы гәплердің иркилис белгилери», «Кирис ағза хәм кирис гәплердің иркилис белгилери», «Айырымланған ағзалардың иркилис белгилери», «Туўра гәптин иркилис белгилери» «Дизбекли қоспа гәплердің иркилис белгилери» хәм т. б.

Демек, хәзирги қарақалпақ пунктуациясының үйренилиуі тарийхына шолыу жүргизгенде, усы аталғанлардан басқа арнаулы мийнетлерге ийе емеспиз. Сонлықтан хәзирги қарақалпақ тилинің иркилис белгилери хәзирге дейин хеш қандай қол урылмастан басы ашық жатырған тың мәселе, екіншіден, усы мәселени шешіуде оның теориялық хәм практикалық тәрәплерин өз ишине қамтытуғын илимий жұмыс алып барыу қарақалпақ тили билиминде хәзирги күннің ең әҳмийетли мәселелерінің биринен орын алады.

ПУНКТУАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Орыс тили билиминде пунктуацияның теориялық тийкарлары ретинде, тийкарынан, мәнилик (логикалық), структуралық хәм интонациялық принциптер усынылады. Бирақ орыс илимпазларының усы мәселени анықлаудағы көзқарасларында гейпара қарама-қарсылықлар бар. Пунктуациялық қағыйдаларды анықлауда

А. Х. Востоков интонациялық, мәнилик хәм грамматикалық принциптердің аралас қолланылыуы көзқарасын, Я. К. Грот грамматикалық хәм интонациялық принциптерди, ал С. И. Абакумов хәм Н. С. Пospelов пунктуацияға көбирек логикалық принциптің қатнасылығын, А. М. Пешковский хәм Л. В. Щерба интонациялық принциптің қолланылыуын усынады.

А. М. Пешковский иркилис белгилерин үйреніу тарийхы бойынша узақ жыллар дауамында грамматикалық принциптің кең орын алып келгенін айта келип, төмендегише жуумаққа келеди... иркилис белгилери көпшилик жағдайда грамматикалық принцип тийкарында емес, сөйлеудің декламациялық—психологиялық бөлинип айтылыуына тийкарланады деп көрсетеді (Пешковский, 1918, 107).

М. Н. Петерсон «Русский язык» (Пособие для преподавателей, 1925) деген мийнетинде пунктуацияның тек бир ғана принципке тийкарланбай, оның хәр түрлі принципке қатнасы екенін сөз етеді. Ол пунктуацияның төмендеги белгилерин: 1) интонация, 2) пауза, 3) функционалық айырмашылық хәм гейпара иркилис белгилерінің «шәртли» пунктуация екенлигин көрсетеді.

М. Н. Петерсон иркилис белгилерінің биринши топарына: ноқат (хабар гәплердің соңында интонацияның пәсең айтылыуы); сорау белгиси (гәптің соңында дауыс тонының көтерілиуі); үндеу белгисин (үндеу гәптің соңында айрықша интонация менен айтылыуы) жатқарады.

Иркилис белгилерінің екінши топарын пауза дүзеді; абзац (текст үзіндилери арасындағы узақ пауза); точка, сорау хәм үндеу белгилерінің көпшилиги гәп арасындағы паузаның ислениуине байланысы қойылады. Гәп ишинде пауза, «точка үтир, еки точка, көп точка, сызықша, скобка, үтир белгилерінің қойылыуын билдиретуғынын көрсетеді.

Иркилис белгилерінің үшінши топарына мәнилик айырмашылығына қарай билдирилетуғын иркилис белгилерінің қатнасылығы көрсетиледі.

М. Н. Петерсон пунктуациясының «шәртли» түрине интонацияның да, паузаның да, мәнинің де билдирилмей, традициялық қолланылатуғын түрлерин жатқарады. Демек, М. Н. Петерсон пунктуацияның тек ғана бир принцип тийкарында емес, хәр түрлі принципке тийкарланатуғынын баянлайды (Фурсов, 1962, 91-92).

А. Б. Шапиро «Основы русской пунктуации» деген мийнетинде М. В. Ломоносовтан баслап орыс илимпазларының пунктуация тууралы көзқарасларына кең анализ жасап, төмендегише жуумаққа келеди: ... ритмомелодия да, синтаксислик дүзиліс те тил хәм сөйлеуде өзлигинен жеке турып пунктуацияға қатнасы бола алмайды, оның тилдің лексикалық материалы менен бирликте ғана қолланылатуғынын көрсетеді (Шапиро, 1955, 76). Со-

лай етип А. Б. Шапиро пунктуацияның тийкары етип тек мәнини ямаса синтаксислик дүзилис хэм интонацияны жеке алып қоймай, олардың лексикалық бирлик пенен бирликте мәни билдиретуғынын сөз етеди. Демек, А. Б. Шапироның пикири бойынша иркилис белгилериниң қойылуында мәни, синтаксислик дүзилис хэм интонацияның қатнасуында көрсетиледи.

Жоқарыда шолуы жасалған илимпазлардың көзқарасларынан белгили, пунктуациялық қағыйдалардың теориялық тийкарлары ретинде мәнилик (логикалық), грамматикалық хэм интонациялық белгилердин негизинде анықланады. Бул принциптердин бириншиса, яғный мәнилик көзқарас Ф. И. Буслаев, С. И. Абакумов, Н. С. Поспелов, А. Б. Шапиро хэм т. б. илимпазлардың мийнетлеринде басым орынды ийелейди; грамматикалық көзқарас, көбинесе Н. И. Греч, Я. К. Грот, С. Буличтиң мийнетлеринен; ал интонациялық принцип, көбинесе А. Х. Востоков, И. И. Давыдов, А. И. Пешковский, Л. В. Щерба хэм М. Н. Петерсонның мийнетлеринен орын алады.

Лингвистика илиминиң соңғы жетискенликлери хэм анықлаулары бойынша пунктуациялық қағыйдалар тек ғана бир принцип тийкарында шекленип қалмайды. Хәзирги орыс тили илиминде пунктуациялық қағыйдалар жоқарыда аталған үш принциптин тийкарында үйрениледи. Сондай-ақ иркилис белгилериниң гейнараларының бир принцип тийкарында қойылуы жағдайларының ушырасатуғыны да көрсетиледи.

Түркий тиллери пунктуацияның илимий тийкарларын анықлауда орыс тилиндегидей бай тәжирийбеге ийе емес. Сонлықтан түркий тиллерин изертлеуши илимпазлар пунктуацияның теориялық тийкарларын үйрениуде орыс тилиниң бай тәжирийбелери басшылыққа алады (Мусабеков, 1973, 9).

Өзбек тилинде пунктуация мәселесине арналған Ш. Шоабдурахманов, Х. Фазиев, Х. Рустамов хэм К. Назаровтың арнаулы мийнетлери бар.

Ш. Шоабдурахманов өзбек пунктуациясының илимий тийкарларын анықлауда төмендеги белгилерди көрсетеди: ... «өзбек жазуында иркилис белгилери: а) гәптиң грамматикалық қурылысы хэм мазмунына қарай, хэм де сол грамматикалық қурылысқа жәрдемши рәуиште сөйлем интонациясына қарай; б) айырым сөзлерге жаңа оттенка беріу—эмоциональлықты асыруы мақсетине қарай қойылады» дейди. (Шоабдурахманов, 1955, 6). Бунда пунктуацияның илимий тийкарлары етип, улыўма үш принцип—грамматикалық қурылыс, мәни хэм интонация алынады.

Х. Рустамов иркилис белгилериниң қолланылуына қатнаслы интонация хэм синтаксислик принциптерди көрсетип, жәрдемши принцип ретинде стилистикалық принципти де қолланады (Рустамов, 1960, 136).

К. Назаров хәзирги өзбек тилиниң пунктуациясын бираз кең изертлеу объектине алады. Ол өзбек тилиниң фактлери тийкарында пунктуацияның илимий тийкарларының төмендеги түрлерин көрсетеди:

1. «Логика-грамматикалық принцип гәптиң семантика-грамматикалық тәреллерине тийкарланады. Бунда иркилис белгилери гәптиң мазмун, дүзилис хэм интонациялық қатнастарына қарай қолланылады. Соның ушын логика-грамматикалық принцип үш белгини—гәп мазмуны, гәп структурасы хэм интонациясын өз ишине алады хэм де соларға тийкарланады дейди.

Бул принцип гәп структурасына тийкарланғанда, иркилис белгилериниң гәп дүзилисине қарай қолланылуы түсиниледи» (Назаров, 1972, 47; 1976, 41-42). Бунда дүзилислик принципке қатнаслы биргелкили ағзалы гәптер, кирис хэм киритпе гәпли конструкциялар, айырымланған ағзалы гәптер, қоспа гәп компонентлериниң синтаксислик-стилистикалық өзгешеликлерин анық көрсетиу ушын қолланылатуғынын көрсетеди.

«Логика-грамматикалық принцип гәп интонациясына тийкарланғанда иркилис белгилериниң гәптиң интонациясына муўапық қолланылатуғыны аңласылады» дейди (Назаров, 1972, 49; 1976, 42-43).

2. Стилистикалық принципте иркилис белгилери гәп стиллерине байланыслы ҳалда қолланылады. Стилистикалық принцип кең мәниде болып, бул барлық гәп стильлери ушын қатнаслы болған улыўма пунктуациялық нызамлықларды, нормаларды белгиледи» деп көрсетеди. (Назаров, 1972, 49; 1976, 43-44).

3. Дифференциация принципи жазуы техникасы, стиль техникасы менен байланыслы болып, жазба тилдиң синтаксислик хэм стилистикалық тәреллери менен байланысады. Дифференциация принципи илимий мийнетлерде, типографиялық жұмысларда көбирек қолланылады» дейди (Назаров, 1972, 50; 45-46).

4. Аралас принципте жоқарыдағы принциптердин биргеликте қатнасуының көрсетеди (Назаров, 1972, 51). Гәп ишиндеги иркилис белгилерин бир принцип тийкарында анықлау мүмкин болмағанда, басқа принциптердин қатнасуының, яғный аралас принцип, тийкарында иркилис белгилериниң анықланатуғынын баян етеди. Демек, К. Назаров өзбек тилиндеги пунктуацияның илимий тийкарларын анықлауда дәстүрий үйренилип киятырған принциптердин қатарына стилистикалық дифференциация хэм аралас принциптерди қосып, бираз толықтырады.

Қазақ тили билиминде де пунктуация туўралы бир қанша илимпазлардың мийнетлери бар. Соның ишинде Ф. Мусабекованың «Қәзіргі қазақ тилиниң пунктуациясы» атлы мийнестинде қазақ пунктуациясы туўралы әдеуір кең мағлыўмат бериледи. Ф. Мусабекова усы мийнетиниң «Пунктуацияның теориялық не-

гизлери» деген бөлімшесінде қазақ тили фактлерине кең таллау жасай келип, ... «бизің пикиримізде, иркилис белгилери бирде сөйлемнің қурылысына қарай, бирде мәнісине қарай, бирде айтылуына қарай қойылады. Сонлықтан иркилис белгилерінің қойылуы негизі сөйлемнің қурылысына, мәнісине және интонациясына тығыз байланысты болады» деп көрсетеді (*Мусабекова, 1973, 50*). Солай етип, Ф. Мусабекова өз пикирін жууға қалай келип, «пунктуацияның негизін дурыс түсіну үшін сөйлемнің грамматикалық қурылысын, мәнін, ойдың (*сөйлеудің*) ритмика-мелодикалық жағын ескертуіміз керек. Усы үш принципке сүйенгенде ғана иркилис белгилерін дурыс қойып жазуға болады» деп көрсетеді (*сонда, 55-бет*).

Бул сыяқлы үш принципти иркилис белгилерінің негизлери деп есаплау А. Ысқақов хәм Ә. Хасеновтың мийнетінде де айтылады (*Ысқақов, Хасенов, 1951, 15-бет*).

М. З. Зәкиев «Татар тилинде хәзирги күнде иркилис белгилерін қойудың негизги анық бир принципти бар деп айтуға еле ертерек. Иркилис белгилерін көбирек дәстүрий принципке негизленип қойылады хәм бул мәселеде талас-тартыслар еле де көп» деп көрсетеді (*Зәкиев, 1984, 227*).

Қарақалпақ тили билиминде пунктуацияға арналған илимий мийнет хәзирге дейін жаратылған жоқ. Тек айырым методикалық мийнетте «қарақалпақ пунктуациясы семантика-грамматикалық принципти басшылыққа алады деп, оқытуға байланысты ғана атап өтеди (*Бердимуратов, Пирниязов, 1988, 269*). Бунда интонация пунктуацияның теориялық тийкарының бири екенлиги аталмайды. Бул жағдайда пунктуацияның тийкары үшін тек мәни хәм дүзиліслик принципти басшылыққа алу иркилис белгилерінің қойылуын анықлауда қиыншылықлар ушырасады. Интонацияға қатнасы иркилис белгилері анықланбай қалады. Сонлықтан орыс хәм басқа түрхий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тили пунктуациясының илимий тийкарлары ретінде дәстүрий үйренилип киятырған үш принцип—*дүзиліслик, мәнилик хәм интонациялық* принциплердің биригін басшылыққа аламыз. Ал К. Назаров тәрепинен усынылған стилистикалық, дифференциация хәм аралас принциплер сол тийкаргы дәстүрий принциплерге жәрдемши рәуиште алынуы мүмкин.

Пунктуацияның илимий тийкарларының үш принципти—*дүзиліслик, мәнилик хәм интонация* төмендеги өзгешеликлерге ийе болады.

1. Иркилис белгилерінің *дүзиліслик* (грамматикалық) принципти гәптің ситаксислик дүзилиуы ызыамлықларына тийкарланады. Иркилис белгилерінің бул принципти гәплердің бир-биринен бөлинуі, хәр түрди ситаксислик конструкциялардың дүзилиуі, кирис, қаратпа, таңлақ сөз-гәплердің, биргелкили хәм

айырымлаиған ағзалардың, фейил топламлы конструкциялардың дүзилиуы ызыамлықларын белгилейди. Бул ситаксислик категориялардың хәммеси де усы принцип тийкарында белгиле иркилис белгилері арқалы жазылады.

Грамматикалық принцип тексти грамматикалық мәнилик бөлектерге бөледі, текстеги бир пүтін пикирди екинши бир пикирден бөлип көрсетеді хәм олардың арасындағы мәнилик байланыстың бар екенлигин айқындастырады. Иркилис белгилерінің грамматикалық принципти тилдин қәлеген стильлик түрлери көркем әдебият, публицистика, ие қағазлары, илимий стиль хәм т. б. үшін қатнасты болып келеди. Демек, қәлеген грамматикалық қурылыс мәни менен тиккелей байланысты болады. Бул екеуінің қатнасы арқалы грамматикалық категориялар дүзиледі:

Қутым бүгін күндегиден ерте оянды. Кең даладан қатты ескен самалдың гүилдиси, үрген ийтлердің дауысы оның уйқысын бөлип жиберди. Мүмкин, басқа бир нәрсе болып қалған шығар деп те ойлады.

Ол орнынан турып, әдеттегидей керилип-созылып еркин дем алды. Таңның таза хәуасын мейлинше жутып, жаны рәхәтленгендей кеуил сарайы ашыла түскенде, биреудің муңлы дауысы еситилди—бул үй алдына сыйыр сауып отырған Гүлзардың дауысы еди (*Х. Сейитов*).

Бул үзінди 2 абзацтан қуралған. Биринши абзацта үш гәп бар, оның биринши гәли дүзиліси жағынан жай гәп. Ол өзинен соңғы гәплерден ноқат арқалы бөлинип айтылады. Екинши гәп те жай гәп. Бирак, дүзиліси жағынан дәслепки жай гәпке қарағанда бираз кеңейтилген дүзилісте келген. Оның қурамында биргелкили ағзалар келип, биргелкили ағзалы жай гәптің структура-сып дүзеди. Бул гәптің ишинде қойылған үтир биргелкили ағзаларды бөлип көрсетеді. Ал, үшінши гәп те жай гәп. Бундың қурамында да үтир белгиси қолланылған. Бул белги кирис ағзаны басқа ағзалардан бөлип көрсету үшін қойылған.

Сондай-ақ 2-абзац та еки гәптен қуралған. Оның бириншиси-жай гәп. Бул жай гәптің ишинде үтир белгиси хал фейил топламын гәптің тийкаргы бөлегинен бөлип көрсету үшін қойылып келген. Ал, екинши гәп пүткиллей кеңейтилген структурада келген. Бул гәптің қурамында фейил топламлары да, дизбекли қоспа гәпке қатнасты жай гәплер де бар. Бул гәптеги үтир белгилери хал фейил хәм келбетлик фейил топламларын тийкаргы гәптен бөлип көрсетсе, сызықша дизбекли қоспа қурамындағы бир-бирин түсиндирип келген жай гәплерди бир-биринен бөлип көрсету үшін қойылады.

2. Иркилис белгилерінің қағыйдалары грамматикалық принцип пенен қатар, ситаксислик конструкциялардың мәнилик өзге-

шелликлерине де тийкарланады. Мәселен, үтир, ноқат, сорау белгиси, үндеу белгиси хәм көп ноқат белгиси бир гәптиң тамамланғанын ямаса тамамланбағанын, буйырыу, сорау, тилек етү мәнилерине байланыслы қойылады. Мысалы: 1. Перделенген думан менен қапаланған үлкен таулар қарауытып көринеди. 2. Бәхәр аспаны бултлы, думан, ләмгершилик еди. 3. Мен колхоз деп жанымды отқа жаққаным ушын айыплыман ба? 4. Буны өзим де билемен!... (Ш. Айтматов).

Бул гәптерде қолланылған ноқат, үтир, сорау, үндей хәм көп ноқат белгилери сол гәптердиң мәнилик өзгешеликлерине байланыслы қойылып келген. Дәслепки гәптиң ақырындағы ноқат хабар мәнисиндеги пикирдиң тамамланғанын билдиреди. Екинши гәптеги биргелкили мәнидеги сөзлердиң арасына қойылған үтир санау интонациясы арқалы айтылған биргелкили ағзаларды арасына қойылған. Бул гәптиң мазмуну тек бир гана ўақыяны билдирип қоймай, бәхәр аспанының бултлы, думан, ләмгершилик экени интонация арқалы санамалап айтылады хәм олардың араларының үтир арқалы бөлиниўин талап етеди. Демек, бул гәптиң биргелкили ағзаларының арасына үтирдиң қойылуына дүзилис те, мәни де, интонацияда қатнаслы болады. Үшинши гәп мазмуну жағынан сораулы мәни аңлатады. Ал төртинши гәптиң соңына үндеу хәм көп ноқат белгилери қойылған. Бул гәп мазмуну жағынан буйрық мәнисиндеги хабарды билдиреди, усы жағына қарап оған үндеу белгиси қойылса, екіншиден, гәптиң мазмунынан онын даўамының бар екенлиги, бир пикирден (текстен) үзип алынғанлығы белгиси. Сонлықтан бул гәптиң соңына көп ноқат белгиси де қойылған. Бул гәпте де интонациялық өзгешелик бар. Ол жай хабар гәпке қарағанда интонациялық жақтан бираз көтериңки айтылады. Үндеу белгисиниң қойылуы да усыған байланыслы.

3. Иркилис белгилерин анықлаудың үшінши белгиси—*интонация*. Мәселен, жазыуда интонацияның тамамланған белгиси ретинде ноқат, ал тамамланбаған белгиси ретинде үтир, сызықша, ноқатлы үтир, қос ноқат белгилери алынады. Ноқат белгиси қойылған орында да пәсен даўыс, бирақ қысқа пауза ямаса санау интонациясы исленеди. Ал сорау, үндеу белгилери қойылған гәптерди оқығанда даўыс көтериңки айтылады. Сондай-ақ сызықшаның қойылуында да интонацияның роли күшли. Мәселен, Халықтың үштен бир бөлегі гана—ең турақлы тийкарысы, отырықшы болып қалды. (Қ. Қайыпбергенов).

Бул гәптеги интонацияға ылайық қойылған сызықшаны қалдырып айтыуға болмайды. Себеби, гәп стильлик жақтан кемшиликке ушырайды, айырым гәп ағзаларының мәнисин толық түсинкли болмай қалады. Сонлықтан интонация да басқа грамматикалық қураллар сыяқлы, синтаксислик функциясы жағынан мәни

хасыл қылыушы хәм гәптиң дүзилислик және стилистикалық өзгешелигін белгилеуши тийкары принциплердиң бири ретинде хызмет атқарады.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги методикалық үйренүүлерде қарақалпақ тилиниң пунктуациясы семантика-грамматикалық принципти басшылыққа алады» деп жуўмақ жасалады. (Берди-муратов, Пирниязов, 1988, 269). Бизиң пикиримизше, қарақалпақ тилиниң пунктуациясы семантика хәм грамматикалық принциптерди басшылыққа алады деп, интонациялық принципти есапқа алмау иркилис белгилериниң дурыс қойылуын бираз қыйыластырды. Қарақалпақ тилиниң пунктуациясы да орыс хәм басқа түркий тиллериниң пунктуациясы сыяқлы үш принципке—грамматикалық (структуралық), мәнилик хәм интонацияға тийкарланыуы тийис. Усы үш принциптиң бирлиги иркилис белгилериниң системасын тәмийинлейди.

Бирақ соны да есапқа алыу керек, гәп қурылысында интонация исленген орынларда барлық жағдайда иркилис белгилери қойыла бермейди. Мәселен, гәптиң синтагмаларға, детерминант хәм актуаль ағзаларға бөлиниўинде де интонация исленеди. Синтагма—сөйлеудиң интонация арқалы бөлинетуғын бөлегі. Гәп ишинде еки ямаса бир неше синтагма болыуы мүмкин: 1. Арқадан ескен суўық самал /джерди// жалап еседі. (Ш. Айтматов). 2. Бүгин //бул әрманға жетистим. 3. Маған //хәмме исенеди. (Т. Қайыпбергенов). 4. Әйнектиң шет-шебирине басылған замаска //суўық пенен көпшип түсип қалыпты (Ш. Айтматов).

Бул келтирилген 1-гәптеги қыйсық сызық пенен бөлінгенлер-синтагмалар. 2-3 гәптердеги қыйсық сызық пенен бөлінген орынларда да интонация исленеди. Бундағы *бүгин, маған* сөзлери гәп ишинде синтагмалық хызмети менен қатар, синтаксислик бөлиниўдеги детерминантлық хәм гәптин актуаль бөлиниўиндеги тема функцияларын да атқарады. Детерминантлар хәмме ўақыт гәптиң бас позициясында келип, гәптиң бир ағзасы менен емес, пүтин гәптиң мазмуну менен байланысады. Ал 4-гәптеги қыйсық сызық пенен бөлінген еки бөлек гәптиң актуаль ағзаларға—тема /сөйлем предмети/ хәм ремаға /сөйлем жаңалығы/ бөлиниўин көрсетеди. Бул орында да интонация бар. Демек, жоқарыда келтирилген синтаксислик конструкциялардың хәммесинде де интонация исленген, бирақ оларға иркилис белгилери қатнаслы емес.

Пунктуацияға қатнаслы мәселелерди жуўмақлай келип, оның алдағы ўақытлары жетилисиуи ушын төмендеги теориялық хәм әмелий мәселелерине дыққат аударыуы зәрүрли деп есаплаймыз: 1) қарақалпақ тилиниң пунктуациясы орфография менен бир қатарда, алдағы ўақытлары теориялық жақтан терс пзертлеу объектине алыу; 2) хәзирги көркем шығарма текстлериндеги хәм жеке жазыушы-шағарлардың шығармаларындағы жеке авторлық

пунктуациялык өзгөшөлүккөрдү аныктай; 3) хазирги уақытта баспа сөз материалларындагы, публицистикалык жам аударма материаллардагы иркилис белгилеринин колланылыу уазыйпаларына баклау жургизилу; 4) иркилис белгилерин мектеп сабаклыкларында хар бир сыйкес темага катнаслы уйрениу менен катар, каракалпак тилин жуумакалаушы 9-класстын жам жокары окуу орынларынын окуу программасына киргизип, арнаулы сабак ретинде системалы уйрениуди енгизилу; 5) каракалпак пунктуациясын теориялык жам амелий жактан өз ишине камтыйтуугын колланба окуу куралын дүзиуди шелкемлестириу керек. Усы жагдайларды есапка алмаганша, пунктуациялык жактан жазыу маданиятымызды котериуде адеуир кыйыншылыклардын ушырасатуугын сөзсиз.

Демек, жазыуда иркилис белгилеринин дурыс койылыуу адебий тил нормаларын, жазыу маданиятымыздын жетилисип раужаланыуын тамийиниледи. Тил маданиятлылыгы хар бир адамнын орфография, орфоэпия жам пунктуациялык нормаларды терең ийелегенде гана жетилискен болады. Пунктуация да орфография сыяклы улыума халыклык социаллык ахмийетке ийе. Оннан илим, адебиат, баспасөз, билимлендириу салалары жам т. б. орынлар кең пайдаланады. Сонлыктан жазыудын тийкары болган орфография менен пунктуацияга жамме уақыт итибарлы карауымыз керек.

ИНТОНАЦИЯ ЖАМ ПУНКТУАЦИЯ

Пунктуациянын синтаксислик функциясын аныкалауда интонация тийкаргы белгилердин бири ретинде хызмет аткарады.

«Интонация» термини латыннын *intonare* сөзинен алынып, «котериуки айтылыу» деген маинин билдиреди. «Интонация» термини изертлеушилер терепинен хар турли түсиниклерге ийе. Интонация термини менен катар, соған синоним ретинде «ритмо-мелодика» термини де колланылады. Айырым изертлеушилер интонацияны сөйлөуде дауыстын котеринки айтылыуу деп түсинсе, гейпаралары дауыстын котерилиу күши, үшінши биреулерди дауыстын айтылыу темпи аркалы өзгериске ушырауу деп түсинеди. Гейде интонация түсинигинин ишине паузада киргизиледи, бирак бул екеуниниң еки турли кубылыс екенлиги де көрсетиледи. Ал айырым изертлеушилер интонация түсинигинин ишине ритмди де киргизеди. Демек «интонация» термини илимде кең түсиникке ийе.

Бизниң ойымызды билдириуде лексикалык жам морфологиялык бирликлер менен катар, сөйлөу ағымында интонация да катнасады.

Интонациянын уйренилиуинин теориялык маселелери орыс жам туркий тиллеринде ертеден сөз етилип киятыр. Орыс тили билиминде интонацияны илимий тийкарда аныкалау М. В. Ломоносовтын мийнетлеринен басланады. М. В. Ломоносов интонацияны аныкалауда сөйлөгенде дауыс ағымынын котерилиуи, күши, созымлылыгы жам темпоральдык түс алыу өзгөшөлүккөрине тийкарланады деп көрсетеди. (Ломоносов, 1952, 395-396).

А. Х. Востоков М. В. Ломоносовтын аныкалауларын дауам еттирип, «интонация бизниң сөйлөуимизге аныктык, тамамланганлык жам логикалык тыянактылык береди» дейди. (Востоков, 1831, 222).

А. В. Добнаш XIX асирдин ақырында басылып шыккан «Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка» деген мийнетинде биринши рет интонацияны гөптиң миннетли жам зарурли компоненти деп есаплайды. (Добнаш, 1897, 65).

В. А. Богородицкий экспериментальдык изертлеуинде интонацияга үлкен ахмийет береди. Ол қоспа гөптиң интонациясына анализ жасап, оның (қоспа гөптиң) биринши бөлегинде дауыс котеринки, ал еккинши бөлегинде пәсең дауыс пенен айтылатуғынын көрсетеди (Богородицкий, 1935, 229).

А. А. Шахматов гейпара синтаксислик категорияларды аныкалауда интонациянын үлкен ахмийетке ийе екенлигин көрсетеди. Ол гөптиң тамамланганлыгынын сөйлөу темпи жам интонацияга катнаслы екенлигин сөз етеди. Сөйлөу темпи жам интонация гөптеги сөзлердин орын тартиби жам келисилу байланысы сыяклы, гөптиң тамамланганлыгын билдиретуугын баслы грамматикалык курал болып есапланады» дейди. (Сб. «Шахматов», 1947, 327-328).

А. М. Пешковский интонацияны гөпти аныкалаушы белги деп есапламайды. Ол «интонация жам грамматика» деген мақаласында интонациянын төмендеги үш турли хызметин көрсетеди: 1) сөйлөудин эмоциональдык тәрепин билдиреди; 2) сөйлөудин сөзлик тәрепин билдиреди, бул жагдайда (За'мак-замо'к, му'камук') сөз ирониялык интонацияга ийе болады; 3) сөйлөудин грамматикалык тәрепин билдиреди (Фирсов, 1962, 27). А. М. Пешковский интонациянын үшінши түрине тоқтаганда, оның гөпке катнаслы тәрепинин сөз етилетуугын ескертеди.

Л. В. Щербаның синтаксислик бағдардагы лингвистикалык изертлеулеринде интонациянын уйренилиу маселелерине үлкен ахмийет бериледи. Л. В. Щерба «Восточно-лужицкое наречие» деген мийнетинде: «Баянлауышлык (предикативлик) тек гана фейил формалары аркалы билдирилип қоймай, интонация аркалы да билдириледи» дейди (Щерба, 1915, 143).

А. Н. Гвоздев интонацияны сөйлөу мелодикасына байланыслы аныклайды. Ол сөзлердин айтылыу жагдайлары мелодика, тембр,

пәт, темп хәм т. б. өзгешеликлерине байланыслы өзгерип келетү-
гынын көрсетеди (*Гвоздев, 1949, 124*).

Жоқарыда шольу жасалған илимпазлардың пикирлеринен белгили, олардың бир қатары, мәселен, В. А. Богородицкий, А. М. Пешковский, А. Н. Гвоздев хәм т. б. тәрәпинен интонация тил-
дың фонетикалық қубылысы деп қаралады, соның менен қатар,
оның гәп дүзиүдеги ролине де әхмийет бериледи. Екинши топар
илимпазлар А. В. Добиаш, А. А. Шахматов, Л. В. Щерба, В. В.
Виноградов хәм т. б. интонацияның синтаксис илимине тиккелей
қатнаслы екенлигин көрсетеди. Демек, интонация тек сөйлеу ағы-
мындағы интонациялық элементлерден дүзилетүгын фонетикалық
қубылыс болып ғана қоймай, сөз хәм сөз дизбеклерин гәпке
айналдырыушы, оларды номинативлик мәниден гәплик (предика-
тивлик) мәниге өткеріуши синтаксислик қурал хызметин де ат-
қарады.

Хәзирги тил илиминде интонация еки аспект тийкарында үй-
рениледи. Оның бири фонетикалық—сеслик қубылыслар, екінши-
си грамматикалық—мәнилик хәм стильлик хызмет атқарыуы.
Интонацияның еки түрли бағдарда үйренилуи бир-бири менен
тығыз байланыслы. Интонацияны фонетикалық бағдарда изертлеу
оның (интонацияның) семантика—синтаксислик хызметин тәмий-
инлейди хәм илимий тийкарын дүзеди.

В. В. Виноградов тәрәпинен интонацияның төрт түрли хызме-
ти көрсетиледи: 1) грамматикалық бириктириуши; 2) синтагма-
ларға бөлинуишлик; 3) предикативлик хәм 4) дифференциаль—
модальлық (Вопросы синтаксиса совр. рус. яз., 1950, 91).

Интонацияның грамматикалық бириктириушилик хызмети гәп
бөлеклерин мелодикалық жақтан бир пүтин етип бириктиреді.

Гәп бир синтагмадан да, еки ямаса бир неше синтагмадан
да дүзилуи мүмкин. Бундай жағдайда интонация гәпти синтаг-
маларға бөлиуши хызметти атқарады.

Интонацияның предикативлик хызмет атқарыуы бир ямаса бир
неше сөзлерди бириктирип, сол сөзге гәплик (предикативлик)
мәни береді. Сонлықтан бундай интонация гәплик интонация деп
те аталады.

Ал, дифференциальлық-модальлық хызметте келгенде, интона-
ция хабар, сорау, үндеу мәнилерин билдирип, модальлық мәни-
деги гәплердин дүзилиуин тәмийинлейди.

Интонация тууралы революцияға дейинги түркологлар А. М.
Қазембек, М. П. Мелиоранскийдин мийнетлеринде, сондай-ақ «Ал-
тай тили грамматикасында» да сөз етиледи. Бирақ, бул илимпаз-
лардың мийнетлеринде интонация аўызеки сөйлеу өзгешеликлерине
байланыслы үйрениледи.

Интонацияның синтаксислик роли тууралы хәзирги түркий
тиллерин изертлеуши Ш. Шоабдурахманов, М. З. Зәкиев, Ф. Му-

сабекова, А. Н. Нурмаханова, К. Назаров хәм т. б. илимпазлар-
дың мийнетлеринен де орын алады. Бирақ бул авторлардың мий-
нетлеринде интонация өзлери қатнаслы темаларға тийисли орын-
ларда сөз етиледи.

Интонация менен пунктуацияның бир-бирине қатнасы мәселе-
си жүдә қоспалы сыпатқа ийе. Пунктуация басқа принциплер ме-
нен қатар, интонацияға да тийкарланады. Бирақ интонация хәм
пунктуация барлық жағдайда бир-бирине муўапық келе бермей-
ди. Себеби, булардың екеуи еки түрли өзгешеликке ийе. Интона-
ция аўызеки сөйлеуға қатнаслы, ал пунктуация жазыуға қатна-
слы куралларды билдиреди.

Пунктуация, тийкарынан, жазыуға интонацияның графикалық
белгиси ұазыйпасын атқарады. Бирақ, интонация исленген бар-
лық орындарда иркилис белгилеринин қойылыуы шәрт емес. Мә-
селен, кеңейтилген жай гәптерде еки ямаса бир неше орында
интонация ислениуи мүмкин: 1. Пәскелтек шағырлық тауының
төменги етегине //қойларын жайып турған Боранбай// аспан
әлемине көз таслап тур. (*Ж. Сапаров*). Бул кеңейтилген жай гәп-
те үш орында интонация исленген. Бирақ олардың екеуи интона-
цияға қатнаслы иркилис белгисине ийе емес. Ал биреуи гәптин
соңында интонацияға қатнаслы пунктуацияға ийе болып келген.
Гәп ишинде тик сызық пенен көрсетилген еки орындағы интона-
ция иркилис белгисин талап етпейди. Бул интонациялар гәптин
синтагмаларға, детерминант хәм актуаль ағзаларға қатнаслы
бөлинуине байланыслы интонацияларды ғана билдиреди. Ал
гәптин соңындағы интонация предикативликти билдиреди. Гәптин
улыұмалық мазмуны белгили бир пикир тыянақлылығына ийе бо-
лады. Бул интонация гәплик интонацияны билдиргенликтен, гәп-
тин соңында ноқат белгиси қойылған. Және де мына гәпти салыс-
тырып көрейик: Әмиўдәрья ойпатлығында //бийыл бәхәр ерте-
шығып, жер бетин// көклей баслаған еди (*Ж. Сапаров*). Бул гәпте
төрт орында интонация исленген. Оның үшеуи гәп ишинде, ал
биреуи-гәптин соңында. Бирақ, бул интонациялардың ислениуи
биргелки емес. Гәп ишинде келген интонацияның үтир қойылған
түри гәптин дүзилисине байланыслы, қоспа гәптин қурамындағы
жай гәптерди бир-биринен бөлиу үшін қойылған. Бул орында
иркилис белгисинин қойылыуы ушын гәптин қурылысы да, инто-
нацияда қатнаслы болып келген. Қоспа гәптин қурамындағы би-
ринши жай гәптин ақырында интонация бираз көтеринки айты-
лады да, улыұма гәптин соңында пәсейеди. Ал гәптин соңында
исленген интонация хабар интонациясы менен айтылып, бир пүтин
қоспа гәптин тамамланғанлығын билдиреди хәм ноқат белгиси
қойылады. Қоспа гәптин қурамындағы еки жай гәптеги тик сы-
зық арқалы көрсетилген интонациялар синтагмаларға байланы-
лы қойылып келген.

Хәзирги орыс хәм түркий тиллериндеги пунктуациялық белгилердин саны 10-12 графикалық белгини қамтыйды. Орыс тилиниң изертлеулеринде пунктуациялық белгилердин системасына, тийкарынан ноқат (.), сорау белгиси (?), үндеу белгиси (!), көп ноқат (...), үтир (,), ноқатлы үтир (;), сызықша (—), қосноқат (:), скобка ( ), тырнақша (« »), еки үтир (,) хәм еки сызықша (—) сыяқлы 12 түри көрсетиледи. Бунда айырымланған ағза хәм кирица ағзалардың еки жағынан қолланылатуғын еки үтир хәм бағыныңқылы қоспа гәпте қолланылатуғын еки сызықшаны өз алдына пунктуациялық белги деп есаплайды (Рсфарматский, 1963, 215; Пеньковский, Щварцковпф, 1979, 7; Валгина, 1979, 33).

Қазақ тили билиминде Ф. Мусабекованың пунктуацияға арналған изертлеуинде иркилис белгилериниң 12 түри көрсетиледи: нүкте (.), көп нүкте (...), қос нүкте (!), үтир (,), нүктели үтир (;), сызықша (—), тырнақша (« »), жақша ( ), квадрат жақша ([ ]), жаңа жол, сорау белгиси (?), леп белгиси (!). Бунда иркилис белгилериниң 11 түриниң графикалық белгиге ийе екенлиги көрсетиледи де, жаңа жолдың шәртли белгиге ийе емеслиги айтылады (Мусабекова, 1973, 26). Сондай-ақ қазақ тилиниң жоқары оқыу орынларына арналған сабақлықларында да усы пунктуациялық белгилердин үйренилетуғыны көрсетиледи (Балақаев, Қордабаев, Қазирги қазақ тили, 1966, 327-334).

Татар тилиндеги мийнетлерде де пунктуациялық белгилердин жоқарыдағы 11 түри үйрениледи. (Зәкиев, 1984, 227-228).

Ш. Шоабдурахмановтың «Өзбек тилинде пунктуация» деген мийнетинде өзбек тилиниң пунктуациялық системасы төмендегише көрсетиледи:

1. Нүкте, сорау белгиси хәм үндеу белгиси айырым өз алдына қолланылған гәплердин тамамланғанын, ақырын көрсетеди.
2. Үтир, тире, нүктели үтир, қавс, еки нүкте хәм көп нүкте гәп арасына қойылатуғынын көрсетеди. (Шоабдурахманов, 1955, 18). Улыұма бунда иркилис белгилериниң он түри көрсетиледи. Сондай-ақ өзбек тилиниң жоқары оқыу орынларына арналған сабақлық хәм қолланбаларда да жоқарыда аталған иркилис белгилери үйрениледи (Асқарова, Қасимова, Жамалханов, 1989, 264-468; Миртопиев, 1992, 63-64; Назаров, 1976, 47).

Қарақалпақ тилинде де пунктуациялық белгилердин системасы орыс хәм түркий тиллериндеги сыяқлы көрсетилген иркилис белгилерди қамтыйды. Н. Дәуқараевтың авторлығында дүзилген 7-классқа арналған «Қарақалпақ тилиниң грамматикасында» (1949) иркилис белгилериниң 11 түри: ноқат (.), сорау белгиси (?), үндеу белгиси (!), үтир (,) ноқатлы үтир (;), сызықша (—), үтирли сызықша (—), қос ноқат (:), көп ноқат (...), скобка ( ),

қос тырнақ (« ») бериледи. (Н. Дәуқараев, 1949, 132-137). Ал А. Есемуратов хәм А. Худайбергеновтың авторлығында дүзилген мектеп сабақлығында үтирли сызықшадан басқа, жоқарыда аталған 10 түри берилген (А. Есемуратов, А. Худайбергенов, 1955, 130-143).

Сондай-ақ соңғы жыллары басылған мектеп хәм жоқары оқыу орынларына арналған сабақлықларда да жоқарыда аталған 10 түри системалы үйрениледи. (К. Убайдуллаев, Дәуенов, Дәулетов, 1963, 149-157; Дәуенов, Дәулетов, 1991, 170-176; Хәзирги қарақалпақ тили, синтаксис. 1986, 270). Бул соңғы сабақлықларда Н. Дәуқараев дүзген сабақлықта қолланылған үтирли сызықша белгиси өз алдына иркилис белгиси ретинде қолланылмайды. Себеби, бул белги жоқарыда аталған иркилис белгилериндей бир белгиниң мәнисинде емес, қабатласып қолланылған еки белгиниң хызметин атқарады.

Қарақалпақ тилиндеги аталған сабақлықларда жаңа жол (абзац) иркилис белгилериниң бир түри ретинде аталмайды. Жазыуда хәм текст ишинде жаңа жол үлкен әхмийетке ийе. Жаңа жолдың графикалық белгиси болмаған менен, текст ишинде өзара байланыслы болған бир пикирди еккинши бир пикирден бөлип көрсетиуде кең қолланылады. Сонлықтан жаңа жол да иркилис белгилериниң бир түри ретинде пунктуацияның системасына киреди.

Улыұма иркилис белгилериниң саны аз болған менен, олардың синтаксислик хызмети жүдә кең. Мәселен, бир ғана үтирдин өзи синтаксислик конструкциялардың құрамында бир неше синтаксислик категорияларға қатнаслы болып келеди. Бул иркилис белгиси жай гәплердеги санау интонациясы менен айтылған биргелкили ағзалардың арасында, айырымланған ағзаларды, кирица хәм қаратпа ағзаларды айырымлап көрсетиуде, дизбекли хәм бағыныңқылы қоспа гәп құрамындағы жай гәплердин бир-биринен бөлип жазыуда кең қолланылады.

Хәзирги жазба тилдеги қолланылып жүрген иркилис белгилериниң 10 түри бир неше синтаксислик ұазыйпаларды атқарады. Олардың хәзирги қарақалпақ тили материалларында неше түрли ұазыйпада қолланылатуғын хәзирше бизге мәлим емес. Бирақ ири баслы функциялары 9-классқа арналған қарақалпақ тили сабақлығының 1991-жылғы басылыуына қосымша материал ретинде киргизилди. Бунда ноқат (қосымша хызмети менен)—6, сорау белгиси—6, үндеу белгиси—4, көп ноқат—2, үтир—3, үтирли ноқат—3, қос нақат (қосымша хызмети менен)—6, сызықша—7, скобка—3, тырнақша—3 орында қойылатуғыны берилди. Әлбетте, иркилис белгилериниң бул көрсетилген санлардағы функциялары мектеп оқыушыларына арналған, шекленген түрлері ғана. Ал олардың қолланылуы функциясының толық көриниси

қарақалпақ пунктуациясы мәселелеріне кең түрде арнаулы ізерт-
леу жүргізілгеннен кейін анықланыуы мүмкін.

Хәзирги дәстүрий үйреніу бойынша қарақалпақ тилинің жа-
зыуында қәлиплескен түрде төмендеги иркилис белгилериниң сис-
темасы қолланылады: (1) ноқат, сорау белгиси, үндеу, белгиси,
көп ноқат—бул белгилер гәпте қолланылыу орны бойынша гәп-
тиң соңында ямаса сыртында қолланылатуғын иркилис белгилери
деп алыныуы мүмкин. Бул белгилерден үш иркилис белгиси—
нақат, сорау, үндеу белгилери гәптиң соңында қолланылады да,
көп ноқат гәпке ямаса текстке қатнаслы пикирдиң қысқартылып
алыныуына байланыслы гәптиң алдында да, соңында да қойы-
лыуы.

2) үтир, ноқатлы үтир, сызықша, қосноқат, скобка, тырнақша
—булар гәп ишинде қолланылады.

3) Жаңа жол текст ишиндеги бир-бирине байланыслы болған
хәр бир пикирдиң басланыуы алдынан келеди. Демек, иркилис
белгилери қолланылыу сферасы бойынша сөз—гәп—текстке қат-
наслы болады да, ал қолланылыу орны бойынша баста—орта—
кейинги позицияларда келеди.

ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИНИҢ ХЫЗМЕТИНЕ ҚАРАЙ БӨЛИНИУИ

Иркилис белгилери синтаксислик хызметине қарай, бөлиуши
иркилис белгилери хәм ажыратыушы (ямаса айырымлап көрсетиу-
ши) иркилис белгилери болып еки топарға бөлинеди.

Бөлиуши иркилис белгилери пүтин текст бөлеклерин, бир пүтин
қоспа гәптиң құрамындағы жай гәплерди, жай гәплердиң құра-
мындағы биргелкили ағзаларды, атауыш сөзлерден болған бао
ағзаларды бир-биринен бөлип көрсетеди. Бөлиуши иркилис бел-
гилериниң хызметинде ноқат, сорау белгиси, үндеу белгиси, үтир,
ноқатлы үтир, қос ноқат, сызықша, көп ноқат белгилери, абзац
(жаңа жол) қолланылады.

Абзацтың арнаулы графикалық белгиси жоқ. Ол текетте бир
пикирдиң тамамланыуы менен соған байланыслы еккинши пикир-
диң басланыуы алдында шегиндирип жазыу арқалы иске асады.
Ал қол-жазбаларда анық болыу ушын жаңа жолға (абзацқа)
мынадай белгиде / Z / қойылады. Бул белги, тийкарынан, баспа
ислериндеги редакторлау, корректура қос машинада басылату-
ғын материалларда еслетиу ретинде қолланылады.

Айырым жағдайларда бөлиуши иркилис белгилериниң айы-
рымлары ажыратыушы иркилис белгиси хызметинде де қолланы-
лыуы мүмкин.

Ажыратыушы иркилис белгилери синтаксислик хызмети жа-
ғынан пүтин гәптиң мазмунын толықтырып, түсиндириуши, анық-
лаушы синтаксислик конструкцияларда, сондай-ақ сөйлеуши-

ниң субъективлик қатнасын билдиретуғын сөз хәм синтаксислик
конструкциялы гәптерде қолланылады. Ажыратыушы иркилис
белгилериниң хызметин, тийкарынан, скобка хәм тырнақша ат-
қарады, үтир хәм сызықша айырымланған ағза, кирис хәм қарат-
па ағзалардың еки жағынан қолланылып келгенде ғана ажыра-
тыушы хызметти атқарады да, ал дара халында қолланылғанда
бөлиуши хызметте келеди:

1. Сонлықтан бала пәт пенеп жууырып киятырып, «Шөгип
атырған түйе»ниң қасына келгенде: (ол түйениң өркешине усап,
бир жағы жерге кирип кеткен тарғыл гранит тасты усылай атайту-
ғын еди)—». Дүкан-машина киятыр. Мен соңынан айланып келе-
мен,—деди оған бир қарап. 2. Жартысы қара, жартысы ақ «Ер»—деп
аталатуғын оның тағы бир тасы бар еди. Шубарала болып дөнип
турған бул тастың үсти тап аттың еринен айнымай қалған, хәт-
те оған атқа мингендей болып гәрдийип отыруға да болады. 3.
Күндиз, әсиресе тал түс уақытларында, бала пұталары хәррийген
ширалжинлердиң арасына барып отыруды жақсы көретуғын
еди. (Ш. Айматов).

Бул келтирилген мысалларда биринши гәпте үтир, еки тәреп-
леме тырнақша, сызықша, қос ноқат, еки тәреплеме скобка бел-
гилери қойылған. Бул иркилис белгилериниң еки тәреплеме тыр-
нақша хәм скобка қойылған түрлери ажыратыушы, яғный айы-
рымлап көрсетиуши иркилис белгисин билдиреди. Ал үтир, қос
ноқат, сызықша хәм ноқат белгилери бөлиуши иркилис белги-
лериниң хызметин атқарады. Яғный гәпти структуралық жақтан
фейил топламларына, жай гәпке хәм туура гәптерге бөлип көр-
сетеди. Ал, еккинши гәптеги тырнақша ажыратыушы, қалғанлары
бөлиуши иркилис белгилериниң хызметинде қолланылады. Сон-
дай-ақ үшінши гәптеги «әсиресе тал түс уақытларындағы», де-
ген сөзлердиң еки жағынан қойылған үтир ажыратыушы иркилис
белгисин билдиреди. Бунда үтир айырымланған ағзаны гәптиң
тийкаргы бөлегинен мәнилик жақтан айырымлап көрсетеди. Ис-
хәрекеттиң ислениу уақтының анық болған уақтың еле де айқын-
дастырады.

Иркилис белгилериниң бул тийкарда бөлинуи түркий тилле-
риндеги ізертлеулерде хәзирше сөз етилмей киятыр. Тек иркилис
белгилериниң қолланылыуында «гәп ақырында келетуғын иркилис
белгилери» хәм «гәп ишинде келетуғын иркилис белгилери» деп
екиге бөлип көрсетиледи. (Хәзирги қарақалпақ тили, 1986, 270-
272).

Иркилис белгилериниң бөлиуши хәм ажыратыушы хызмет-
лериниң айырмашылығын тил фактлери тийкарында анықлау
пунктуациялық қағыйдалардың жетилисиуи хәм қәлиплесиуинде
үлкен әһмийетке ийе. Сонлықтан иркилис белгилериниң қолланы-
лыуында оларды тек жоқарыдағы сыяқлы, гәп ақырында келету-

ғын иркилис белгилері хәм гәп ишинде келетугын иркилис белгилері деп формаль көринисине қарай бөліп қарамастан, функциональлық белгисине қарай үйреніу үлкен әхмийетке ийе болады. Би збул жұмыста иркилис белгилериниң қолланылыуының формаль—функциональлық белгисине әхмийет берип үйреніуді басшылыққа аламыз.

ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛУҒЫ

Иркилис белгилериниң қойылыуы орындары хәр түрлі. Олардың гейпаралары гәптиң ақырында қойылатугын болса, гейпаралары гәп ишинде, ал гейпаралары гәптиң басында, ортасында қолланылып келеди. Усы сыяқлы қойылыуы орындарының өзгешелігине қарай, иркилис белгилерин төмендеги топарларға бөліу мүмкин: 1) гәптиң соңында қойылатугын иркилис белгилері (ноқат, көп ноқат, сорау белгиси, үндеу белгиси); 2) жай гәптерде қойылатугын иркилис белгилері; 3) Қоспа гәптерде қойылатугын иркилис белгилері.

ГӘПТИҢ СОҢЫНДА ҚОЙЫЛАТУҒЫН ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Белгилі бір текст ишинде пикирдиң толық ямаса шекленген дәрежеде тамамланғанын билдиретугын иркилис белгилері ретинде ноқат, сорау белгиси хәм көп ноқат қолланылады. Булар бөліуші иркилис белгилериниң хызметин атқарады. Бул иркилис белгилериниң қойылыуы, тийкарынан, гәптиң қурылысы, мәни хәм интонацияға тийкарланады. Гәп текст ишинде қурылысы хәм мәниси жағынан бір нәуіе тамамланған ойды билдирип, сол ой-пикирдиң белгилі бір түсиникке ийе болғанлығын хәм пикирдиң толық уғынылыуын тәмийинлейди. Бундай гәптиң соңында келетугын иркилис белгилериниң текст ишиндеги интонациясы тамамланған, яғный гәптік интонацияны билдиреди. Мысалы: Қоразлар қишқырысын атыр. Қызық! Дәслеп бир жууан дауыссы, соң дауысы жиңишкерегі, соң оннан да жиңишкерегі... мисли бир оркестрдеги қосықшылардай тәртип пенен шақырысып атыр... Бәлким, Жумабайды оятқан қоразлардың усы таңғы шақырғандур?! ямаса ол оянғаннан кейин шақыра баслады ма екен?! ... Бирақ оны Жумабай анық айыра алмады (А. Садықов).

Бул келтирилген текст үзиндисинде гәптиң соңында келетугын ноқат, үндеу хәм көп ноқат белгилері қолланылған. Олардың хәммесе де гәптиң қурылысы хәм мазмунының белгилі бір пүтинликке ийе болып, бөліуші иркилис белгилерин талап етип келген. Бундағы ноқат гәптиң мәнисиниң хеш қандай сораулық ямаса эмоциональлық мәнге ийе болмай, жай, хабарлау мәнисинде келгенлигин билдиреи. Ал үндеу белгиси қурылысы жағы-

нан бир сөзден болған гәптиң эмоциональлық мәнге ийе болғанлығы ушын қойылған. Бунда тақланыу мәниси бар. Үшинши гәптеги еки орында қойылған көп ноқаттың дәслепкиси гәп ишинде келип, санамалап айтылып киятырған биргелкилі ағзалардың үзиліске түскени ушын гәптин ишине, ал соңғысы гәптиң ақырына қойылған. Бул гәп қурылысы хәм мазмуны жағынан кеңейтилген гәп түринде келип тамамланған ой-пикирди билдиреди. Бирақ гәптин еле де толық тамамланбағанын, шекленгенлигин аңлатады. Дауамының бар екенлиги, бирақ сөйлеуші тәрәпинен пикирди соза бермей, тоқтатылғанлығы көп ноқат арқалы мәлим болады. Соңғы 4—5-гәптердеги қосарласып қолланылған сорау хәм үндеу, сорау-үндеу хәм көп ноқат белгилері гәптиң соңына қойылып келген. Оның дәслепкиси мәнилик жақтан гәптиң сораулы-болжаулы мәниде келгени ушын, ал екіншиси гәптиң сораулы-болжаулы мәнисин билдириу менен қатар, пикирдиң дауамының бар екенлигин, толық пүтпегенлигин билдиреди.

Демек, иркилис белгилері жазыуда хәр бир сөзди, хәр бир синтаксислик конструкцияларды дәл түсиніудің шәртли белгиси ретинде қолланылады.

Гәптиң соңында қойылатугын иркилис белгилериниң жазыуда кең қолланылатугындарының бири—ноқат. Ноқат текст ишиндеги хабар мәнисиндеги гәптерди басқаларынан бөліп көрсетиу менен бирге, қоспа ой-пикирди билдиретугын бир неше гәптерди де байланыстырып, бир пүтин синтаксислик бирликке—текст синтаксисине бириктиреді.

Гәптиң соңында қолланылатугын иркилис белгилериниң қойылуы орындарын анықлау ушын олардың хәр қайсысына жеке-жеке тоқтағанда дәл анықланады.

НОҚАТ (·)

Ноқат—бөліуші иркилис белгиси. Ол тексттеги өз алдына қолланылған хабар хәм буйрық мәнисиндеги гәптердиң кейинне қойылады. Ноқат арқалы бөлінген гәптердиң интонациясы гәптиң ақырына келип пәсең айтылады да, гәптиң тыянақланып, тамамланғанын билдиреди. Бул орында гәптиң тамамланыуы дегенде белгилі бір ой-пикирдиң толық тамамланғаны аңласылмайды. Сөйлеу ағымындағы пикирдиң интонациялық пүтпелілікке ийе болған ең киши бөлшеги ретинде уғынылады.

Хәзирги қолланылып отырған «ноқат» терминнің орнына хәзирге дейин орыс тилинен өзлескен «точка» термині қолланылып келди. Бул термин ең дәслеп мектеп сабақлықтарының пайда болыуы менен бирге қолланыла баслағаны мәлим.

Соңғы уақытлары қарақалпақ тилинің мәмлекетлик тил бийлигин алыуына байланысly орыс хәм басқа тиллерден кирген

терминлерди жөнөү иси кең қолға алынды. Сонлықтан бул термин өз ана тилимиздің лексикасында бурыннан бар сөз ретінде «точка» терминнің орнына қабыл етилди.

Усы аталған термин түркі тілдерінде нүкте, ноқат деп екі түрлі қолланылады. Бул терминнің біріншісі (нүкте) тәжик, өзбек, қазақ, татар тілдерінде, ал екіншісі (ноқат) түркмен тілінде хәм қарақалпақ тілінің 1993-жылы басылып шыққан сабақлықтарда «ноқат» термині қолланылып киятыр. Хақыйқатында «ноқат» сөзи нүкте сөзине қарағанда қарақалпақ тили үшін түсиникли хәм бул сөз точканың қолланылуына дейин тилимизде грамматикалық термин ретинде қолланылған. Хәзирги сөйләу тилде хәм көркем әдебиетларда ноқат сөзи точка мәнісинде кең қолланылып киятыр. Мысалы: Қосыбай жалынлы көзлерин бир ноқатқа қадап, үнсиз қалды. Әжинияз қосықтың ақырына ноқат қойды да, бастан тәкирарлап оқыды. (К. Султанов).

Демек, точка термининин орнына нүктеден гөри ноқат сөзин термин ретинде алыу қолайлы болады хәм көпшиликке түсиникли. Бул термин 1990-жылы газета бетлеринде жәрияланған «мектеп турмысына байланыслы орысша-қарақалпақ сөзликте» нүкте деп алынды. Бирақ пикир билдириушилер тәрепинен оны ноқат деп алыудың кереклиги сынға алынды хәм 1993-жылдан баслап мектеп сабақлығы хәм орысша-қарақалпақша сөзликте «ноқат» термини менен қабыл етилди.

Жазыуда ноқат белгиси гәптин ақырында төмендеги жағдайларда қойылады:

1. Белгилі бир пикир тыянақлылығына ийе болған хабар гәптин кейинне ноқат қойылады. Бул сыяқлы хабар гәптер синтаксислик дүзилісі жағынан бир бас ағзалы хәм еки бас ағзалы гәп, кеңейтилген хәм кеңейтилмеген гәп, толық хәм толық емес гәп хәм т. б. жай хәм қоспа гәп дүзиліслеринде келе береді: 1. Ақдәрьяның ғырра жағасына Киров атындағы колхоздың кеңсеси салынған. Усы кеңседен бир шығанақ өрде уралский ауыллары отыр. 2. 1942-жылдың жаз ортасы. Саратанның тамылжыған ысысы. Колхоз кеңсесинин қубла тәрепине салынған үлкен складтың алдындағы майданша толы жыйын. (К. Султанов). 3. Дәрьяның сууы да сырқылып баратырғандай азлау көринди, тек айланба дығырықларды шарлып, ийрим тартып, жылысып турғандай болып тур. Дәрьяның ағысына қарсы есип, толқын көтерип турған күшли самал да жоқ. Тынышлық (Х. Сейитов).

Бул келтирилген гәптердің хәммеси де жай хабарлау мәнісин билдиреди. Олардағы хәр бир гәптен кейин қойылған ноқат тыянақлы мәниге ийе болған гәптерди бир-биринен бөлип көрсетіу хызметин атқарады.

2. Буйрық гәптер пәсең интонация менен айтылғанда ақырына ноқат қойылады. Буйрық гәптердің бул түрінде эмоциональ-

лық мәни аңлатылмайды, оларда тек өтініш-тилек, буйрықлы мәнилер гана аңлатылады: Жылқышы Атаның нәпесинен болған жәниуарлар күш салып тартыңлар. Сыр бере көрмең, адымларыңызды тосаңластыра көрмең. Мениң сизлерди тууарыуға хақым жоқ. (Ш. Айтаматов).

Шабдар ушқыр қанатым мениң. Кешир, сауырсыңа қамшы менен урғаным ушын кешир. Солай етпесем болмай тур. Буға сен наразы болма. Шабдар. (Ш. Айтаматов).—Кел енди, не қылып турсаң, зенирейип. Отқа жақынырақ отырып жылынып ал. (Ш. Айтаматов).

3. Хабар мәнісинде келген бир пүтин қоспа гәптен кейин ноқат қойылады: Ишине матор орнатылған кемениң артында бир адам дизерлеп отыр, ол ара-тура отырған орнынан ушып турып, тум-тусына асықпай көз салады. Журттың бәри соның берги алдындағы шабыра сүйриктиң кенарына аў-нәрестесин салған қу-сайды, өйткени узын шубай тартылған бир издің орны жатыр. (Ө. Айжанов). Егер сол танда жүзип киятырған қайық елеслеп көринсе, Қутым жаңалықлар, табыслар болатуғынына қуғанатуғын, егер айынлы сууда хәш нәрсе көринбесе, кешке шекем тымсырайып, дым үндемей жүретуғын әдетти шығарды (Х. Сейитов).

4. Бирақ, лекин, сонда да, тек, ал, соның ушын, өйткени, себеби, сонлықтан т. б. дәнекерлер текст ишинде өз алдына қолланылған жай гәптин басында келип, дәслепки жай гәп пенен мәнилик жақтан байланыстырып келгенде дәслепки жай гәптен кейин ноқат қойылады. Бул жағдайда усы дәнекерлер арқалы байланысқан гәптер қоспа гәптин структурасын дүзе алмайды. Олар бир пүтин текст ишиндеги өз алдына қолланылған парцелляциялық¹ байланыстағы жай гәптер деп қаралады. Парцелляциялық конструкциялар хәзирги әдебий тилдің хәр түрлі стилеринде кең қолланылады: Маманың ишин ашыу өртеди. Бирақ басқа бир ой оны услап, шыдап турды. Журт бул күнди күтә исенимсизлик пенен күтти. Себеби бул жердин тәбиятының өзи өзгермели. (Т. Қайыпбергенов). Хәзирше ондай хәдийсе де болған жоқ. Бирақ, болып қалған жағдайда, мүмкин, мына кемпирдин оны қутқарыу ушын шынында да басы айланбас еди. Өйткени, бул кемпир баланың жан ашыры емес ғой, ақыры. Кемпир болса буны шетлетип өгейлердин қатарына шығарып қойыпты. Өгейдин аты өгей-дә, қалай көз-қулақ болып жүрсең де, бәри бир өгейлигине тарта береді. Өйткени, ол өгей... Ал, егер оның өгей болғысы келмесе не қыласаң? Не себептен оның келгинди—өгей болыуы керек екен? Мүмкин, бала емес, ал кемпирдин өзи келгинди шығар?

¹ Парцелляция» термини французша parceller «майдан бөлеклерге бөлину» деген мәнини аңлатады.

(Ш. Айтматов). Бул жер қапырықлау еди, маңлайы тершин деди. Сонда да бир нәрселерди излестиргендей жан-жағына көзін тигип урлана қарап тұр. Бул күнлери балықшылар жағаға жақын участкаларда еди. Сонлықтан Айсәнемнің оларға жолығып, хал-жағдайын билип кеткиси келип, кемесин солай қарай туурылады. (Ө. Айжанов).

5. Гәп ағзаларына бөлінбейтуғын сөз-гәптерден кейін ноқат қойылады. Сөз-гәптер текст ишинде монолог хәм диалог түрінде келеди: Елге басшы болуу қыйын. *Айа*. Хәр хожалықтың талабы бар. (Т. Қайыпбергенов). Сиз уллы хәзиреттиң меҳри, гамхорлығы хаққында сөйледиңиз. *Дурыс*. Ол хасылзаданың меҳрисахатын ұмытуу соқырлық болады. (Ә. Якупов).

— Сонда оны усы жерге тигесиз бе?

— Әлбетте. (Ө. Хожаниязов).

— Хаў, Айпарша жылағанбысаң?

— Жоқ. (Г. Изимбетов).

6. Сөйлеушиниң пикирине қосымша түсиник ретинде скобка ишинде келтирилген киритпе гәптер өз алдына тыянақлы мәни билдирген гәп түрінде қолланылса, скобка ишиндеги сол гәптен кейін ноқат қойылады. Бундай жағдайда сол гәп (киритпе гәп) тийкарғы гәптиң бир ағзасына қатнаслы болууы тийис: Сен!— деди ол үйине келип хаялы Бағдагүлге /Төребай дәстүр бойыша хаялының атын айтпайтуғын еди./ Жумагүл менен сырласып көрдиң бе? (Т. Қайыпбергенов). Олай емес, Нуртай аға (Темировтың аты Нуртай еди, көбинише оны аўыл адамлары фамилиясы менен атайды) Сиз қәтелесип киятырсыз (Ө. Хожаниязов).

Егер де киритпе гәптиң алдындағы тийкарғы гәп тамамланған ойды билдиретуғын гәп түрінде келип, тийисли иркилис белгиси қойылған болса, киритпе гәптиң соңындағы скобкадан кейін ноқат қойылады:— Яқ ағай,— деп бурынғы хәддинде шын кеўли менен сөйленди де, бала жыртылып қалған қалтасын аударып көрсетти. (Екинши қалтасы болса, пүткиллей тигип тасланған еди). (Ш. Айтматов). Самолёттен түссем болды, мени хәмме күтип алатуғындай... Жигитлер, қызлар алдыма шығып, гүл топламларына орайтуғындай. /Айтпақшы детдомда Сибирьде тәрбияланғанман. Қарақалпақстан апрель, майдан баслап-ақ гүл орайына айланады, хәмме нәрсе гүллейди, июньде бир әжайып қала болады, бул— Нөкис/. (Т. Қайыпбергенов).

Ноқат белгиси жоқарыдағы сыяқлы тийкарғы-синтаксислик хызмети менен қатар, қосымша хызметлерди де атқарады. Олар мыналар:

7. Драмалық шығармаларда хәр бир қатнасушы персонаждардан кейін ноқат қойылады. Егер персонаждан кейін ремарка (автордың түсиндирие сөзи) қолланылса, ремарка скобка ишинде алынып жазылады да, ноқат скобкадан кейін қойылады. Мысалы:

Айназар. Хай, ағайындар күлкиден айырылмағаймыз. Сәйеке. Бир қосық тыңлағым келип кетти. Қосберген иним, дуўтарыңды алып бир-еки нама қашырып жиберсең-о... Шаршағаймыз шығып кетсин.

Дәўлет. Ассалаўма әлейкум!

Хәмме (Дәўлетке қарап). Уәлейкум ассалаи, хә, Дәўлет аға кел! Саў-саламат барсыз ба? Жоқар шығын.

8. Сабақлық хәм басқа да илимий жұмыстарда пикир хәм қарғайдаларды дәлиллеу үшін факт ретинде мысалға келтирилген гәптиң ямаса үзиндиниң ийесин (авторын көрсетиу үшін ашылған скобкадан алдын ноқат қойылады: 1. Қай жер ық болса, сол жерге үргин қар үйиледи. (Ө. Хожаниязов). 2. Шадлық ағасының сөзлерин хәўес пенен тыңлады. Ол анасы менен кабинадан түсип, сол этирапта азмаз әрман-берман жүрди. (Ө. Хожаниязов).

9. Бас хәриби алынып қысқартылған адам атларының хәр бир хәрибинен, сондай-ақ бир неше хәриплери арқалы қысқартылған сөзлерден кейін ноқат қойылады: Н. А. Баскаков, акад. М. К. Нурмухамедов, доц. К. Убайдуллаев, проф. Ж. А. Орынбаев т. б.

10. Санамалап айтылған биргелкили мәнили сөзлердин даўам етиуин қысқартуу үшін қолланылатуғын тағы басқа сөзлериниң биринши хәриби алынып, қысқартылып алынған хәриптерден кейін ноқат белгиси қойылып жазылады: Колхоз кеңсесине салыкеш, пахтакеш дийқанлар, механизаторлар, агрономлар, инженер-техниклер хәм т. б. аўыл адамлары жыйналды.

11. Қатар тәртип, санамалап көрсетилген номерлерден соң ноқат қойылады: Қарақалпақстан халық шайырлары: 1. Т. Жумамуратов, 2. И. Юсупов, 3. Т. Сейтжанов, 4. Б. Қайыпназаров хәм т. б.

12. Белгили бир күн, ай, жыл атларын санлар менен көрсеткенде, сол санлардан кейін ноқат қойып жазылады: 1. 09. 1992. Бул орында ноқат күн, ай хәм жыл санларын бир-биринен бөлип көрсетиу үшін қолланылады.

Жазыуда төмендеги орынларда ноқат қойылмайды:

1. Қысқартылған қоспа сөзлерден кейін ноқат қойылмайды: НМПИ (Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты) ТашМИ (Ташкент медицина институты) т. б.

2. Өлшем бирликлериниң қысқартылып жазылуында ноқат қойылмайды: 10 м, 100 км, 5 кг, 15 см, 100 мм т. б.

3. Цифрлы номерлерден ямаса солардың орнына қолланылатуғын хәриптен кейін скобка қойылып жазылса, сол скобкадан соң ноқат қойылмайды: Мысалы. -ғанша/-генше формалы топламлар төмендеги пысықлаушылық мәнилерди аңлатады:

1) тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы муғдарлық мәни билдиреди;

2) салыстырушылық мәни;

3) шәрт мәнисин билдиреди.

4. Сабақтық хәм басқа да басылып шығатуғын китаптардың темасының сонына ноқат қойылмайды: Қарақалпақ тілінің грамматикасы, Қарақалпақ әдебиятының хрестоматиясы т. б.

СОРАУ БЕЛГИСИ (?)

Сорау гәптер мазмуны бойынша сораулы мәни билдиреди хәм сол мәнге байланыслы гәптің соңында сорау белгиси қойылады. Сорау гәптер қандай да бир нәрсенің, уақылының, ис-хәрекеттің хал жағдайын сорап биләу мақсетінде қолланылады. Мысалы: Урыстың алдында соқтырған 4-5 ушан кеме бар емес пе еди? Соны неге пайдаланып атырмыз? (Ө. Айжанов).—Ақсақал, бизлер сонша ойлап бул аттың аяғына қандай зақым келгенін биле алмай атырмыз, не болды екен, бүгән? (Ш. Айтматов).

Сорау гәптердеги аркылы белгилері де улыўма пунктуацияның қойылуы принциптеріне тийкарланады. Сорау белгиси, тийкарынан, гәптің мәніне, дүзилісі хәм интонациясына байланыслы қойылады. Сорау гәптің ақырында интонация көтеріледі. Олар төмендеги жағдайларда қолланылады:

1. Анық жууап талап етеуғын сорау гәптерден кейін сорау белгиси қойылады. Бундай сорау гәптерде тыңлаушы қатнасады хәм жууап күтіледі:—Аманбысаң қутлы далам?—Шүкир, Толғанай. Сен келдің бе? Бул сапары да ақлығыңды ертіп келмедің бе? Толғанай?—Көрип тұрсаң ғой. Қара басым келдим. (Ш. Айтматов). Не жұмыс пенен келдің? Қашан жүрейн деп атырсаң? Достым қайсы колхоздан боласыз? (Ө. Айжанов).

2. Сорау белгиси анық жууап талап етпейтуғын риторикалық мәнидеги сорау гәптерге қойылады. Бундай сорау гәптерде тыңлаушы қатнаспайды. Сөйлеуші өзіне өзи сорау береді хәм оның жууаплық мәнісі де сол гәптің мазмунынан аңдасылып турады. Бундай гәптер объектив сорау мәнісінде емес, субъективлік сорау мәнісінде келеді: 1. Ал, енди басқаларға, бул дүньяда жасап атырған аты-жөні нәмәлим адамларға не десем екен? Мениң оларға да айтатуғын гәпим бар. Бирақ, айтқан менен мен хәмме адамлардың кеулинен шыға аламан ба? (Ш. Айтматов). 2. Перзентінің қор болғанын қайсы ана жақсы көреді? Бәхәр айындағы бултқа исенил болама? (Т. Қайыпбергенов). 3. Усыларды өслеген Жалғас өз-өзіне қойып отырған дәслепки сауалының сәл орынсыз екенін түсінгендей болды. Рас, ол сауалды зәрре басқашарақ етип қойыуы керек еди. Мәселен, «мен қаяқтан бул кәсіпке араласып қала қойдым?» дегеннің орына «мен қалайынша бағман бола алмай қалдым?» дегенде орынлырақ болар ма еди? Дәслепки жыллары техника болмай жерине шығыр менен суу шығарып та жүрди. Бир шығыр он гектарға жүгим болама? (А. Садықов).

Бул гәптердің хәммесінде гәптің мазмуны арқалы анық жууап талап етилип тұрған жоқ. Бундай гәптердің сораулық мәнісінде жууабы да улыўма гәптің мазмунынан аңдасып турады.

Бундан тысқары, сорау белгилері төмендеги грамматикалық құраллардың жәрдемі арқалы қойылады:

3. Сорау алмасықлары арқалы дүзилген гәптердің кейніне қойылады: Кимди күтип тұрсаң? Бекимбет, кеше неге жыйналысқа келмедің? (Т. Қайыпбергенов).—Түсінемен бәрине де. Бирақ қалай айтарман?—Субанқул, сен неге бизлерди оятпадың? Мен бурып ким едим, сол жыллары?—Не болды? Қаяққа? (Ш. Айтматов). Неге енди ол усы кәсіптердің бирде бирине бас жип тағып қалаамады? Неге енди ол өзи көлемеген басқа бир кәсіпке араласып кетти? Неге? Неге? (К. Алламбергенов).

4. Ма/ме (ба/бе, па/пе) сорау жанайлары арқалы дүзилген гәптердің кейніне сорау белгиси қойылады: Сенің усы жерге ең әуеле келгенің есінде бар ма, Толғанай? Сен неге бизлерге сәлем бермей өтип баратырсаң. Сен өйтип гәрдийе берме, билдің бе? Я бул жердеги бизлердей орақшылардың менсінбейсең бе? (Ш. Айтматов). Енди не, мен бул районның перзенті емеспен бе? Ямаса Сержанов районның ар-намысын ұмытты деп ойлайсыз ба? Өткен құралтайдағы гәптер еле есінде жүр ме? (Т. Қайыпбергенов). Бурын бул жерде оқығанбысаң? Қол қоймаймысаң? Суўға баражақшысаң? (Ш. Сейитов).—Қау, Жумабайжан, қалай аман-сау жүрсең бе? Үй-нилер аман ба?—Шүкир, Мәтжан аға, Қалай өзіңиз де қууатлы барсыз ба? (С. Садықов).

5. аў, ә, о, ғой, ше жанайлары арқалы дүзилген сорау гәптердің кейніне қойылады: Сен баяғылары бизиң аўылда да болдың-аў? Сиз оның қызмыз ғой? Бул 60 тонна болыуы керек-ә? (А. Оразов). Бир бәде тапты-аў, ә? (Ө. Айжанов). Жаңағы келип кеткен бала-ше? (Ж. Аймурзаев). Елпеп-селпеп өсте-ақырын жетип алармыз-ә? Исеп атырған жұмысына хәм басқалардың жұмысына кеулиң толған менен буның итпейжеси бахыт келтирсе екен-аў... (Ш. Айтматов). Сен өзіңнің атыңнан жибере қойсаң-о, қосшың?—делі ол (К. Алламбергенов).

6. Сораулық мәнидеги не себепли, не ушын көмекши сөзлери арқалы дүзилген гәптердің кейніне сорау белгиси қойылады: Не себепли өтирапына қарадың? (Ә. Шамуратов). Ал, бул жерди не ушын тегислемейди? (И. Қурбанбаев). Ол не ушын арза берди екен? (Т. Қайыпбергенов).

7. Баянлаушы шығар, қәйтеди, болар, екен т. б. сыяқлы модель мәнилі көмекши феиллердің қатнасындағы гәптер сораулық мәни аңлатып келгенде, гәптің ақырына сорау белгиси қойылады: Көп жерлерди көрген шығарсыз? Оғада қыйын болған шығар? (Х. Сейитов). Сен не, Толғанай, уйықлап қалдың ба? Шаршаған шығарсыз? Тоғайға жасырынсаң қәйтеди? (А. Беги-

мов). Биздің үйге барып қайтсаң қайтеди? (Х. Сейитов). Бул мәселені партия жыйналысында қарау керек болар? (А. Оразов). Ямаса шынында абайсызда қолынан түсіріп алды ма екен? Олай болса неге арманыраққа түспей, тап биздің қанының алдына түсті екен? Буның мәнісі не екен? (Ш. Айтматов).

8. Сорау мәнісіндегі қәне сөзі сорау гәптерді дүзіп келгенде, сол гәптен кейін сорау белгісі қойылады: Қой шарғашылығын не қылу керек? Өршітпәу үшін қоралар қәне? Жылқылар үшін сейісхана қәне, от-шөп қәне, сулы қәне, дүз қәне? Қәне, сен усныдай нәрсенің несіне қызығып басынды шатып жүрсен? (Ш. Айтматов).

9. Сөйлеуші өз ойын толық көркем мәнерлі (образлы) етіп беріу үшін сорау мәнісіндегі бір неше жай гәптерді топлап беріуі де мүмкін. Бундай жағдайда ҳәр бир жай гәптен кейін сорау белгісі қойылады: Пәт пенен оның қасына келдм де, келимде қушақлап бауырыма бастым.—Саған не болды? Сен неге жылайсаң? Айт, қәне? Ҳәсиретке шыдай алмадың ба? Ямаса бیرهу кеулице тийди ме? Айт диймен маған? Ямаса маған наразы болып жүрсен бе? Егер олай болса, кеулице не барын қалдырмай айт қәне? (Ш. Айтматов).

10. Сорау интонациясы менен айтылған гәптердің кейінгі сорау белгісі қойылады. Бундай жағдай, көбінесе диалог формасындағы гәптерде ұшырасады:—Хәй, балалар! Қайдасызлар? Дауыс берілдер?

Оның аты—Гүлсары. Ядында болсын.

—Гүлсары?

—Ауа. Былтыр жазда ақлығым үйге қыдырып келген еди. Бул атты сол қойған. Жақсы көріп қалған. Сол уақытта бул қулы еди. Ядында болсын: Гүлсары. (Ш. Айтматов).

11. Қоспа гәптің құрамындағы жай гәптер сорау мәнілі болып келгенде, ҳәр бир сорау мәнілі жай гәптен кейін сорау белгісі қойылмай, үтир қойылады да, сорау белгісі ең соңғы сорау гәптің кейініне қойылады: Пададан адасқан қой айыплы ма, ямаса оны жеген қасқыр айыплы ма? (Т. Қайыпбергенов). Ертең биз оларды қайда жайғастырамыз, жай қәне? Түсінің тұрсыз ба, бул не деген гәп, бул гәптің астарында қандай мәніс бар? (Ш. Айтматов). Неге олар, өзлери заң хызметкері бола тұрып, менің заң талабына сай әділ алып барып атырған іслерімнің бәрәуін де жақтырмады? (К. Аллаамбергенов).

ҮНДЕУ БЕЛГІСІ (1)

Үндеу белгісі ұлыұма қолланылуы бойынша үндеу гәптердің кейініне қойылады. Үндеу гәптер текст ішінде басқа гәптерге қарағанда өзіннің мазмұны жағынан сөйлеушінің ҳәр түрлі эмоциональлық туйғы-сезімлерін билдиріп келеди. Интонация-

лық жақтан да көтеріңкі дауыс пенен айтылады. Мысалы:—Келди! Дүкән машина келди!—деп жүрегі шәуқилдеп бірден қатты бақырып жиберди (Ш. Айтматов, «Ақ пароход»). Бул мысалдағы дыққат етілген гәптер жай интонация менен айтқанда үндеу гәп мәнісінде емес, жай хабарлау мәнісін билдиреди. Ал текст ішінде оған сөйлеуші тәрелінен дыққат аударылып, күшлі эмоция менен айтылады хәм интонациялық жақтан да (текст ішінде) басқа сөз хәм гәптерге қарағанда күшлі дауыс толқынына ийе болады.

Үндеу гәптерге мәнілік, дүзілелілік хәм интонациялық өзгешеліклеріне қарай, төмендегі жағдайларда үндеу белгісі қойылады:

1. Күшлі бұйрық, өтініш, тілек, қутлықлау мәнісіндегі бұйрық гәптерден кейін қойылады:—Хәй, қойғаны дана қаял, тоқта, гүнасыз нәрестелерді туншықтырмай тұр!—деген дауыс еститилди.—Қәне, аттан түс!—деп Оразқұл дәһинип келди. Түс дегенде түс! Қәне, қаптадан демс! Атты көтер! Атты!—деп Мөмин Оразқұлды нуқын жиберди.—Шеш!—деп бұйырды Мөмин.—Неге?—Шеш деймен мен саған! Қайтадан тиркеймен. Шеш арқанларды. (Ш. Айтматов). Сизлер айтыңызшы! (Ө. Айжанов). Поезд тағы да тезірек жүрсс скен! (Х. Сейитов).—Әкеңди жибер, сен! Болар еңди. Сеннің бир өзің емес. Басқаларға гезек бер! Не қылған ақылсыз нәрессен өзің (Ш. Айтматов). Жүдә жақсы болыпты балам. Иная, оң болсын! (А. Садықов).—Мине, мишау Ақдәрьяның «көраматлы» топырағы. Илахым, усы топырақ тартып, жауынды жөніп, ақ жүзлі абырайлы болып елге амап келгесен! Сөзім тамам. Ақдәрьяның топырағын төкпе!... (К. Султанов).

2. Көтеріңкі интонация менен айтылған хабар гәптерден кейін үндеу белгісі қойылады: Дүнья-дүнья болып жаратылғаннан бери бундай мереке болған емес! Биздер бәріміз сени соңғы жолға рауана етіу үшін келдик! (Ш. Айтматов). Туўған жерге табаным тийди болды, өзим сени оқытаман! Сенің аяң—менің анам! Сен оқыу питкерип келгенше өзим қарайман! (А. Садықов).

Бул гәптердің мәнісі жай хабарлау мәнісінде емес, қандай да сөйлеушінің кишигірім туйғы-сезімінің бар екенлігі аңласылады.

3. Көтеріңкі дауыс толқыны (интонация) менен айтылған қаратпа ағзалы хәм қаратпа (вокатив) гәптің конструкциялардың кейініне қойылады:—Хәй-й, арбакеш, жорта қыла бермей, тезірек бол!—деп бақырды.—Қәне, Есенқұл, айда! Баяғыдай етіп айлай бер!—Апа-а-а! Әлйима-а-а!—деген дауыс шықты. Сол! Масалбек! Ах, садаған ғана кетейін, қудайым-ай! (Ш. Айтматов). Әй, аспапта жарқырап қалқыған құяш, сен жер шарын айланып жүресен, буны сен айтып бер адамларға! Жолдаслар! Әлнұли дослар! Халқыма хызмет етіу үшін кетип бартырман. (Ө. Айжанов).

4. Көтеріңкі интонация менен айтылган таңлақ сөзди жай гөптерден ҳам таңлақ сөз гөптердин кейини үндеу белгиси қойылады: Хәх, сол қасқырды баласын из қууи келиүне қара! (Т. Қайыпбергенов). Алақай, Палман ағам қиятыр! Па, дүнья-ай! Тууып өскен жер қандай қадирли! (Н. Дәуқараев).—Хә, хә дөйнақ таслауына қара! Қара!—Бәрекелла! Торғай аға, жақсы ат болажақ түри бар екен. Кеулим тәуір-ақ көтерілип қалды. (Ш. Айтматов).—Хәси болсам, қайттым! Жаманлық жаудың басына! Кес болмасын жалғызымның жолына көз жасым! Ая қудайым!... (К. Султанов).

5. Күшейтү мәнісіндеги қандай, қайсы, қанша, қаншама, солай, сондай, бунша, қалай-қалай т. б. алмасықлардың қатнасында дүзилген үндеу гөптердин соңына қойылады: Бул қандай ауах! Айсөнем болса Ғодалақтың қанжығасында жылап кетти. (С. Хожаниязов). Усындай әлиұайы мийнет ерлери бизде қаншама көп дейсиз! (Ғ. Сайтқазаров). Барлық жұмысы усыларды дестурқаны ушын! Ауа! солай, жолдас Дәулетов! (Т. Қайыпбергенов). Усындай заманға түсинбеушиликтин себебинен мынау тұрған «Есберген шығанақта» қанша адам қырылды дейсен! (А. Садықов). Урыстың кесапатынан қаншама жерлер сгилмей қалды дейсен!—Мынаған қара, ене, қандай рәхәт бағышлайтурын жауын дейсең-ә! Қарай қойса енди, қандай мөлдир жауын бул! Көрерсең еле, быйлз зүрәт мол болады. (Ш. Айтматов).

6. Хабар гөптердин баянлаушына ә, о, аў, дә, ғой жаңапайлары дизбеклени үндеу гөптер жасалады ҳам кейини үндеу белгиси қойылады: Бас врач жалғыз машинаны садақаға мишип кеткен екен-ә! (Т. Қайыпбергенов). Ақ көкирек ғана қарағым-аў, айналайын. Сеңи қайғыраман деп болдырып қалдым ғой! Қырқ шелек суў алатуғын шүлен қазанға жылқының етин салып асқанда устине гилкип шыққан майын айтсан-ә! (Ш. Айтматов). Назар барман баслыққа жаман көзи менен бир қарап қойды.—Трактор болса онланар. Ғырыстай азаматты айтсаң-ә! Азамат саўалып кетсе, тракторды дүзеп береді ғой! Күнини он рейс пахта тасып тұрған тракторынын айырды-аў! Әуеллеп-ақ оқыўға табаным тартпап еди-аў! (А. Садықов).

7. Бир жай гөптин қурамында таңлақ ҳам жаңапай сөзлер келин үндеу гөптер дүзиледи. Бундай жағдайда гөптин эмоционаллық мәніси күшейтилип айтылады ҳам ақырына үндеу белгиси қойылады: Пай, күнде жанды-аў! (Т. Қайыпбергенов). Пай, ат екенсең-дә! (Х. Сейитов). Уўх, жүрегим жаңа жай тапты ғой! (Ғ. Сайтқазаров). Ах, Султанмураттың сондағы аяқ-аяғына тиймей зымьраўын-ай! (Ш. Айтматов). Хә, әттен, ялғаншы дүйня-ә!—Бай-ба-ай, Узақбай иним, шиймақнал көпшикте уйқылаған усайсаң-аў, бетиндеги сызығы сайрам-сайрам ғой!—Пай, Пурхан аға, қатырасыз-аў!—Уәй, таксист дегенлерде де ийман болмайды-аў!

—Хәй, сизлер гөптин кейини бузып баратырсыз ғой-әй! (А. Садықов).

Инверсиялық жол менен дүзилген гөптер көтеріңкі интонация менен айтылып үндеу гөптерди дүзеди. Бундай гөптердин кейини үндеу белгиси қойылады: Қарай қойса енди, қандай мөлдир жауын бул! (Ш. Айтматов). Балалар, бул мен!—деп даўысын шыуып ол басын көтерип.—Бул мен! Сөйлеп атырған мен!—Қане, болды енди, мени жиберилер шайғандар! Көрдим бе дәкиредеўин! Әне, әне айттым ғой саған! (Ә. Тәжиқұратов).

Үндеу белгиси үндеу гөптердин жоқарыдағы сыяқлы дүзилелик өзгешелигине байланысты қойылуы менен қатар, оның қарым-қатнасылық функцияларына қатнасты болып та келеди. Бундай жағдайда үндеу гөптерди дүзиуши грамматикалық құраллар қатнаспай-ақ, гөптин мазмуны ҳам интонациясы арқалы-ақ үндеулик мәни аңдасылып турады. Булар төмендегеше:

8. Сүрен—шақырық мәнісіндеги үндеу гөптердин кейини қойылаты: Жасасын барлық жер жүзінде парахатшылық! («Еркин Қарақалмақстан»). Барлық күш жетистирилген зүрәтти сепситпей жиынап алыўға қаратылсын! («Еркин Қарақалмақстан»). Хәме жыйын-теримге!

10. Қуўанышлы хабар, қутлықлау, алғыс айтыу, сүйсиниү мәнісіндеги гөптерден кейин: Көз айдын батыр, көз айдын! («Алпамыс»). Шабдар! Ат болғанына жәниўар! (Ш. Айтматов). Колхоз даласының батырларына сәлем! (Н. Дәуқараев). Бул ушын мың мәртебе рахмет! (Ә. Хожаниязов).—Сүйинши Толғанай ана! Жақсы хабар айтқаным ушын маған сүйинши бересиз! Жорабек атамның келин босанды.—Қой-ә! Қашан босанды?—Бүгин таң алдында. (Ш. Айтматов). Сүйинши шеше, Гүлжамал келди! (А. Бекимбетов).

11. Қәхәрлениү, гижиниү, ғарғау мәнісіндеги үндеу гөптердин соңына қойылады: Көрсетемен мен саған!—деп өзинше ишинен қәхәрленди Оразкул. (Ш. Айтматов). Урыс! Әпшерц әбеший!... Ал керек болса жалғызымды!... Наймыт!... Қарық бола ғой!... Хәссений!... (К. Султанов).—Илайым, сол жатқанынан турмасын! деп ғарғады Танабай. (Ш. Айтматов).

12. Сәлемлесиү, хошласыу, ҳармасын айтыу мәнісіндеги үндеу гөптерден кейин:—Ассалаўма әлейкум.—Уәлейкум ассалам!—Танабай келгенлердин қолынан алды. (Ш. Айтматов). Сен кетип баратырсаң ба, Толғанай?—Аўа, кетип баратырман. Егер тире болсам, тағы айналып келермен. Хош бол, далам!...—Ыразы бол, хош енди, қаназатым Гүлсары! (Ш. Айтматов). Азаматлар, ҳарманлар! Бар болың! (К. Султанов).

КӨП НОҚАТ (...)

Көп ноқат, көбінесе гәптиң соңында, гейде гәптиң басында, ишинде қолланылатуғын иркисис белгиси. Бул белги, тийкарынан, мәниге байланысы қойылады. Көп ноқат қандай да бир себептер менен ой-пикирдің үзіліске ұшырағанын ямаса оның толық тамамланбағанын, дауамының бар екинин билдиреди:

Үш жыллық армияны паткерин келген жездеси — Қалам сөзиниң үстинеи шықты. Биротала эжапасы екеүйи Жумабайдың үйине көшип келди де, Жумабайды оқыўға жиберди. Хүүлеп қалған хожалық қайтадан толысты...

... Таң ата Жетписбайдың «малларыңды айдаң!» деп бақырған дауысы шығыудан, адамлар ашалақта-жумалақ қораларына қарай умтылысады: кими ешкилерине ылақларын, қойларына қозыларын жибереди. Сыйырларына болса баспақларын жиберип ийдирип, сауып алады... (А. Садықов).

Бул еки абзацтан ибарат текеттиң биринши абзацының соңында, ал екинши абзацтың басында көп ноқат қойылған. Биринши абзацтағы гәптиң соңында қойылған көп ноқат еле де сөйлеушиниң сөзиниң дауамының бар екенлигин билдиреди. Ал екинши абзацтағы гәптиң басында қойылған көп ноқат досленки абзацтан басқа пикирлерди билдиреди. Бирақ оның алдында басқа пикирлердин бар екенлигин, оның үзілип қалғанлығын билдиреди. Бул еки жағдайда да көп ноқаттың қойылыуы логикалық ойлаўға байланысы болып келеди.

Көп ноқат төмендеги жағдайларда қойылады:

1. Айтылажақ ой толық тамамланбағанда гәптиң ақырына көп ноқат (...) қойылады. Бул жағдайда гәптиң айтылыу мақсетине қарай, көп ноқаттың қойылыуы үш түрли болып келеди: а) егер гәп хабар интонациясы менен айтылса, тек ноқаттың өзи; б) сораў интонациясы менен айтылса, сораў хәм көп ноқат (? ...) в) үндеў интонациясы менен айтылса, үндеў белгиси хәм көп ноқат (!...) белгилери қойылады: Сержановқа бул ауыр түйилди де бәрин ес лемеўге тырысты... (Т. Қайыпбергенов). Әйтеўир мен алып барып атырған не бойынша жыйналған материаллар усыннан дәрек береди... (К. Алламбергенов). Бундай жағдайда ол не айтыўи мүмкин?... (Т. Қайыпбергенов). Сизлерге де хукимет айлық төлеп қойыпты-аў!... — Мен не қылайын қосшым. Жәбиркеш арзасын қайтып алып отыр ғой!... (К. Алламбергенов).

2. Айтылажақ биргелкили ой-пикирди дауамлай бермей, қысқартып беріу зәрүр болғанда, сол қысқартылған орында көп ноқат қойылады: Мәмлекетке пахта тапсырыу керек, саялы тапсырыу керек, овош тапсырыу керек, гәп тапсырыу керек, сүт тапсырыу керек... (А. Садықов).

Гейде көп ноқат гәптиң кейшинде емес, жай гәптиң ишиндеги қысқартылған орында да қойылады. Бундай жағдайда жай гәптиң

соңғы аздалары, яғный сөйлеушиниң пикири тамамланбай қалады. Бирақ сол көп ноқаттың орнын толтыратуғын пикир автор төренинен екинши бир абзац арқалы текете дауам етеди. Мысалы: — Ал, Гүлсары, енди усылай етип тура беремиз бе? — деп Танабай жорғаны ийтерген еди, ол телселип, аяқлары шалысып кетти. — Көне, тоқтап тұр, мен хәзир...

Ол арбаның ишиндеги келинине картошка салып келген бос кенепти қамшы сабы менен көтерди де, оннан түйиншикти шығарып алды. Умытып кетипти, кемлири жолға шыққанда нан жауып берип жиберген еди, хәзир аўқатты ойлап туратуғын уақытпа. Танабай нанның ярымын сындырды да, оны туўрап, бешпентиниң шалғайына салып аттын аўзына тутты. Гүлсары пысықып демин алып нанды ийскеледи, бирақ оны жей алмады. Сол уақытта Танабай нанды алақанына салып жегизе баслады. Аўзына бир неше бөлегин тықты, ат тамсана баслады... (Ш. Айтматов).

Бул текетте дыққат етилген гәптеги көп ноқат жай гәптиң ишинде қойылған. Сол гәптен аңдасылған пикирдин де, гәптиң де толық тамамланбағанын билдиреди. Бирақ бул гәптеги көп ноқатқа қатнасы пикир текеттеги соңғы абзац арқалы дауам етеди.

3. Көп ноқат жаңа жолдың (абзацтың) баслануы алдынан қойылып келеди. Бундай жағдайда алдыңғы жаңа жолдан көп ноқатлы жаңа жолдың хабарлау мазмунының үзілгенлигин, басқаша екенлигин билдиреди.

... Сержанов Мамутовтың үйине келген усы демлерде Дәулетов Худайберген ғаррының үйинде отырған еди. Ғаррының эписнасы Дәулетовқа унады. Бираздан соң ол оның менен сөйлесиу ушын және келиўге ўаде берип түргелди.

Әттең, олар буннан соң ушыраса алмады... (Т. Қайыпбергенов).

... Үйине келсе, үйине қулып урыулы, анасы да бир жаққа кетип қалған. Ақыры болмаған соң бизиң үйге келди... (А. Садықов).

4. Ұяидиден ямаса басқаның мийнетинен алынған цитатадағы түсирилип қалдырылған гәптердин орнына көп ноқат қойылады: Белгиле сыншы Қазбек Султанов «Дағыстан» кемесиниң каюталарын көрип жүрип былай деди: «... Исенимим күшли, Арал еле бурынғы халына келеди хәм суўларында «Дағыстан» кемеси де жүзе баслайды». (П. Шермухамедов). «Бердақ демократ шайыр сыпатында өз дәуириниң уақыялары менен жәмийетлик қатнасын алдыңғы көзқарастан бақалады»... деди академик М. К. Нурмухамедов («Бердақ хәққинда сөз»).

5. Көп ноқат газета мақалаларындағы темалардың түсирилип қалдырылған сөзлериниң орнына қойылады: Отыңыз сөнбесин... («Еркин Қарақалпақстан», 1994, 1-дәлиў). Келер күннен үмит көп... (сонда). Көп болып қолға алсақ... («Еркин Қарақалпақстан», 1994-жыл жеддиниң 28-и). Қыс сыпағы қатал... (сонда). «егер, истия көзин билсең...» («Еркин Қарақалпақстан», 1995-жыл, 4-март).

Газетадағы текстке берілген бұл темалар толық берілмей, қысқартылып берілген. Олардың толықлығы текстен мәлім болып тұрады.

ЖАҢА ЖОЛ (АБЗАЦ)

Абзац — немісше *albsatz* сөзінен алынған термин. Ол хәзиргі жазыуда екі мәніде қолланылады: 1) жазба тект қатарларының баслануы алдындағы бос орын мәнісін білдірсе; 2) бір ямаса бірнеше гөптерден дүзіліп, бір пүтин мазмұнға иіе болған тект компоненті түсінігін береді (Русский язык. Энциклопедия. 1979, 10).

Жаңа жолда басқа иркіліс белгілері сыяқлы жазыуда кең қолланылады. Бірақ жаңа жолдың арнаулы графикалық белгісі жоқ. Ол баспа хәм қолжазба қатарларында өзінен бұрынғы жазу қатарынан үш хәрип кейін шегіндіріліп (бос орын таслап) жазылады.

Хәр бір жаңа жол тексттегі жаңа ой пікірдің баслануыын білдіреді. Бірақ тект ішінде келтірілген жаңа жолдары пікірлер бір-бірі менен мәнілік жақтан өз-ара байланысы болады:

Жыйналыстан адамлар кеуіллі тарқасты. Кең далаға көз жиберді. Қууанышлы елеслер, тууылған жердің көрнісі хәм менің ой-қиялың қанаатландырып, әллі қайда алып кетті. Қыял қуем бір есе Қызылқум үстінде, біресе Әміу, Аралды бойлап пәрүаз етті. Тууылған жердің шеңгелі гүлдей, таслары гәуһар, алтындай көрінді. Тууылған жердің көркіне тойымлық барма? Көргей сыйын көргісі келеді.

Мақпал көлдің бойына қумарта қарады. Не деген кең дала. Не ексең сол питеді. Адамның басқаның бәрі көгереді. Бұл кең далада адамның таусылмас ырысқы жатыр. Мийнет етте, жеми-сімді же, деп ана-жер кең қушағын ашып атыр.

Ана-жерге машқы етіп баратырған адамлардың көз алдында гөне анағардың бойындағы Ерімбеттің көзірінің басында өскен шоқ тораңғыл елеследі. Оның түр-тулағасы, мәртлік исі хәм менің ерлікке шақырып тұрғандай елес берді. Жаңа турмыс үшін гүрескен, келешек әуладлардың бахыты үшін қурбан болған халықтың бірінші мәрт ұлдарының өлмес іслері, арзыу-әрманлары-узақ мезгілге мезген тұрды. (Х. Сейітов. «Хәуірлі самал» романы).

Бұл келтірілген тект үш абзацтан құралған. Хәр бір абзац мәнілік жақтан өз-ара байланысы болған сөйлеушінің хәр түрлі пікірін білдіреді. Бірінші абзацта сөйлеуші тууылған жерге болған адамлардың сүйіушілік сезімін баянлайды. Екінші абзацта Мақпал көлдің бойындағы кең дала сүрәтленеді. Ал үшінші абзацта сөйлеуші төрелінен жаңа турмыс, келешек әу-

ладлардың бахты үшін қурбан болған Ерімбеттің мәртлік іслері баянланады. Бұл текстке биіккен абзацтардың үшеуі де ұлыұма текстке ортақ лексикалық қураалар кең дала, тууылған жер, ана жер сөзлері арқалы мәнілік байланысқа түсіп, бір тутас синтаксислік пүтинлікке биіккен. Бірінші абзацтағы кең дала, тууылған жер екінші абзацта да тәкірарланады. Ал екінші абзацтағы ана-жер үшінші абзацта тәкірарланып келген. Демек, лексикалық бірліклердің хәр бір абзацта ізбе-із логикалық байланысқа түсіп тәкірарланып келуі абзацтардың өз-ара мәнілік байланысшылығын тәміінлейді.

Сондай-ақ бір тутас синтаксислік пүтинліктегі (текттегі) абзацтар ізбе-із мәнілік байланыста келімей, хәр түрлі мәніде келуі де мүмкін:

Май қуяшы алыста қазақ жерлеріне эсте еңкейіп баратыр еді. Дөңгеленген қуяш таң мәбектің сарыұзына усап баратыр. Қарасаң—көзің қамасады.

Қырғызлар хәм қазақлар тап кешке дейін ат сабылтып, ер үстінде ескейіп, ылақ тартысып, оны бір-бірінен жулқып алып, гә шауқым көтеріп, гә жумбыршақланып қалып, гә бақырысып, тағы тарқасып кетеді.

Шөлдегі саялар созылғанда барып қариялар ауылға алып кетіуіе руқсат берді. Ылақ ортаға тасланды. «Алған алақ!» (Ш. Айтматов).

Бұл келтірілген тект үш абзацтан құралған. Бірінші абзацта сөйлеуші өз пікірін тәбият көрнісін сүрәтлеу менен тамамлайды. Екінші абзац ылақ ойын тууралы баянланады. Үшінші абзац ылақ ойының тамамдануы тууралы пікір білдіріледі. Бұл абзацтарда сөйлеушінің ойы хәр түрлі мәнілерде баянланған. Бірақ, бұларда да ұлыұма логикалық байланыстар бар. Бірінші абзацтағы ис-хәрекет, уақыялар ылақ ойына қатнасып, сол ылақ ойының баянлауға арналмаған менен, логикалық жақтан кеңісілік хәм уақытқа қатнасып ылақ ойының уақытлық мерзімі баянланады.

Тексттегі абзацтың құрамы бір гөптен де ямаса бір неше гөптерден дүзіліуі мүмкін:

Тәнабай албыраңқырап жән-жағына қарады: алыста—таулар, әтпірапы бийдай аңызлық, аңызда хәш ким көрнібейді. Жылдың үсы мезгілінде жолаушылар бұл жерлерде жекке-сйірек ұшырасады.

Ғарры ат хәм кексе адам құла майданда жекке-жалғыз тұрыпты. (Ш. Айтматов).

Абзац формальлық көрнісіне қарай, диалог гөптерде киші абзац түрінде құрылады. Киші абзац түріндегі хәр бір адамның гөпіннің (репликаның) алдына сызықша қойылады:

Қәдірлан ана жер, сен бизлердің бәрімизді де сийнеңнің үстінде сақлап тұрсаң. Дүньяның барлық жеріндегі адам бала-

сын өз ырысқалы менен тойғызып турған да сен. Айғанайың ана жер, сен де буны адамларға айтып бер!

— Яқ, Толғанай, сен айт. Сен — адамсан. Сен хәммеден де жоқары тұрасан, сен бәринен де ақыллысан, сен — Адамсан! Сен айт! Сен кетип баратырсаң ба, Толғанай?

— Аға, кетип баратырман. Егер тири болсам, тағы айланып келермен. Хош бол, далам... (Ш. Айгматов).

Жаңа жол (абзац) көркем шығарма хәм публицистикалық тексттерде, ис қағаздарында кең қолланылады. Әсиресе, монолог гәптерде үлкен хәм киши абзацлар аралас түрінде келе береді. Үлкен абзацлар көркем шығармаларда текст түрінде цифрлап та беріледі.

Киши абзацлар ис қағазлары хәм басқада хужжет тексттерінде цифрлап та, цифрламай да беріле береді. Хәр бир шегиндирилип жазылған киши абзацтың алдында сызықша қойылмай жазылуы да мүмкин:

Жаңа жолға гәптің (цифрсыз я хәрпесіз) санамалап айтылған бөлектери шығарылғанда, улыұмалық мәніде айтылған гәптен кейин қос ноқат қойылады да, ад санамалап айтылған гәп бөлектери жаңа жолдан басланып жазылады: Жергиликли хәкимият уйымларының бийлигине төмендеги мәселелер тийисли: инзамлылықты, хуқық тәртибин хәм пуқаралардың қауыпсызлығын тәмийинлеу;

аймақларды экономикалық, социаллық хәм мәдений жақтан рауажландыру;

жергиликли коммуналлық хожалыққа басшылық етиу;

қоршап тұрған орталықты қорғау;

пуқаралық халат актлерин дизимге алыуы тәмийинлеу (Қарақалпақстан Республикасының Конституциясынан).

ГӘП ИШИНДЕ ҚОНЫЛАТУҒЫН ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Гәп ишинде қонылатуғын иркилис белгилери синтаксислик бирдиклердин структура-семантикалық өзгешелигине қарай: 1) жай гәптердин иркилис белгилери; 2) қоспа гәптердин иркилис белгилери қоспа гәптердин иркилис белгилеринин қойылуына қарағанда әдеуір қоспалы сыпатларға ийе болады. Қоспа гәптердин иркилис белгилери оның құрамындағы жай гәптерди бир-биринен бөлип көрсетиуши хызметин атқарады. Сонлықтан қоспа гәптерде, көбинесе бөлиуши иркилис белгилери қолланылады. Ал жай гәптерде болса, хәр түрли структура-семантикалық хәм интонациялық өзгешеликтерге ийе синтаксислик конструкциялар көп. Сонлықтан жай гәптерде бөлиуши хәм айырымлап көрсетиуши иркилис белгилеринин екеуи де қолланылып келе береді.

ЖАЙ ГӘПТЕРДИҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

БАСЛАУЫШ ПЕНЕН БАЯНЛАУЫШТЫҢ АРАСЫНА СЫЗЫҚШАНЫҢ ҚОНЫЛУЫ

Сызықша — хәзирги жазыуда жүдә кең қолланылатуғын хәм көп функциялы иркилис белгилердин бири. Ол синтаксислик хәм эмоциональ-экспрессивлик хызметлерди атқарады. Әсиресе оның эмоциональ-экспрессивлик хызмети көркем шығармаларда кең қолланылады.

Сызықша орыс баспа сөзинде XVIII әсирдин 60-жылдарынан баслап пайда болған. Сызықшаның үйренилуи М. В. Ломоносовтың 1755 хәм 1757-жылдары басылған «Российская грамматика» деген мийнетинде көрсетилмейди. Бул иркилис белгиси биринши рет А. А. Барсовтың «Российская грамматика» (1797-ж.) деген мийнетинде «Молчанка» (ямаса «черта») термини аталады (Иванова, 1979, 236). Демек, сызықша рус тили билиминде XVIII әсирдин ақыры XIX әсирдин басынап баслап жазыуда кең қолланыла баслаған.

Қарақалпақ тили билиминде сызықшаның жазыуда қай уақыттап баслап қолланылғаны бизге хәзирше белгисиз. Себеби қарақалпақ тилинде иркилис белгилерин тарихий изертлеуге арналған арнаулы жұмыс хәзирше исленген жоқ. Бул иркилис белгисинин қарақалпақ тилинде қолланылуы баспа жұмысларының хәм мектеп сабақтарының пайда болуы менен байланыссы болуы тийис. Әсиресе сызықшаның қарақалпақ тилинде кең қолланылуы орыс хәм басқа тиллерден аударма жасау арқалы көп-көп өзлескени мәли. Бул иркилис белгисинин қарақалпақ тилинин синтаксислик құрылысында қандай дәрежеде қолланылатуғыны өзи қатнаслы синтаксислик категорияларға жеке-жеке тоқтағанда анық көрinedi.

Сызықша — синтаксислик хызмети бойынша бөлиуши иркилис белгиси. Ол жай хәм қоспа гәптердин құрамында бир синтаксислик категорияны екнши бир синтаксислик категориядан хәм бир пүтүн синтаксислик конструкцияны құрамындағы семантикалық мәни билдириуши бөлектерин екнши бир түрinen бөлип көрсетиу үшін қолланылады. Сызықша айтылажақ ой-пикирдин қысқа, ықшам, интонациялық жақтан айқын уғынылуы тәмийинлейди. Усы сыяқлы өзгешеликтерине қарай, сызықша баслауыш пенен баянлауыштың арасына төмендеги жағдайларда қойылады:

Г. а) Баслауыш та, баянлауыш та атау сеплеуиндеги атауыш сөзлерден болғанда, сызықша арқалы бөлинип жазылады. Бул сыяқлы сызықша арқалы бөлинген бас ағзалардан дүзилген жай гәптердин дүзилиси қысқа, мазмуны анық болып келеди: Перзент — өмир гүли, Әмиудин толқыны — табыс толқыны. (А. Дабылов). Оның аты — Гүлсары. (Ш. Айгматов). Мийнет —

бахыт хэм хүрметан денңымыз. (Н. Жалақов). Ден саулық — терең байлық. Бирдейне—солай. Күндиз—ысы. Түнде—сууық. Биздердин ден саулығымыз—елимиздиң байлығы бул. (Ш. Айтматов). Бәхер—сулыұлықтың баслаушысы. Сулыұлық—қызлар жылдасы, қызлар күлкісі (Г. Есемуратова).

б) Гейде атауыш баянлауыштың курамында бул силтеу алмасығы келгенде, баянлауыштың алдынан сызықша қойылады. Бул жағдайда бас ағзалардың арасындағы интонация 1-пункттеги интонацияға қарағанда күшлерек айтылады: Арал тәдирі—бул адам тәдирі. («Еркин Қарақалпақстан»). Аралды сақлап қалуу—бул хәмменің иси. Дийқанның хэм шаруаның мийнети—бул анығында адамның итияжып қанаатландырыуы. («Еркин Қарақалпақстан»). Икстен суу шығарып, оның сууын анализлеу жолы менен сапасын тексерип, сапаатқа жарамлы я жарамсыз жағын анықлау—бул адам баласының Жерден тысқары басқа планеталарда исе асатуғын ең биринши өндирислик хәрекетлери еди. Хәр қандай қул сақлайтуғынлардың ең зарреси қалмай қорқатуғын нәрсеи—бул қулардың көтериліси. (Ш. Айтматов).

в) Баслауыштың ис-хәрекеті белгали бир орынға қатнасла болып келгенде, тийкаргы баянлауыш пенен айқынылауыш—баянлауыштың арасы сызықша арқалы бөлишип жазылады: «Конвенция» авианосеи өзиниң турақлы түрде қалқып келетугын орнында—Тыныш оксанда, Алеут атауының түслигинде. (Ш. Айтматов).

2. Баслауыш силтеу, гейде бетлик алмасығынап, баянлауыш, атауыш сөзлерден болғанда ямаса керисинше болып келсе, баянлауыштан алдын сызықша қойылады: Бул—студент. Ол—шопан. Колхоздың бағы—усы. Сизлердин басшыныз—мен. Анау—Қаратау. Боталағы—сеники, оны саған еншиге бердик. (Ш. Айтматов).

— Ким Асанбаев Қазанғап! Ким Асанбаев? Саған шық! Изиме ер!—деди. Буйрық қалай айтылған болса, солай иследи.
— Мен—Асанбаев! (Ш. Айтматов).

3. Баслауыш та, баянлауыш та санлық сөзлер арқалы билдирилип келгенде араларына сызықша қойылады. Үш жердеги үш—тоғыз. Бес жердеги бес—жигирма бес. Жети жердеги жети—қирқ торыз.

4. Баслауыш хәрскет аты фейилнен, баянлауыш атлық сөзберден болса ямаса керисинше болып келгенде де баянлауыштан алдын сызықша қойылады: Барлық исте алдыңғы қатарда болыу—мениң мақсетим, есапқа алыу—мәмлекетлик ис. Мениң мақсетим—оқму. («Еркин Қарақалпақстан»). Биздин жұмысымыз—жолды тазалау. (Ш. Айтматов).

5. Баслауыш атлықласқан келбетлик, келбетлик фейилден болып, баянлауыш атауыш сөзлерден болғанда да, баянлауыштан алдын сызықша қойылады: Сүйектин дүзде көмиүсиз қалғаны—бул хәмменің бетине ширкеу салатуғын таңба еди. (Ш. Айтматов).

Баламның үлкени—Дәулетназар, кишиси—Сәипұра. Жарыста озып шыққан—Азат.

Гейде атлықласқан қатарлық санлықлардан болған баслауыш пенен атауыш баянлауыштың арасы сызықша арқалы бөлишип жазылады: Едигенин шықпас жанына себепши болған еки нәрсениң бири—саң дауа, екіншиси—түйениң шубаты болды. (Ш. Айтматов).

БИРГЕЛКИЛИ АҒЗАЛЫ ГӨПТЕРДИҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Биргелкили ағзалы гөптерде қолланылатуғын иркилис белгилери хызметі жағынан басқа иркилис белгилери сыяқлы, бир синтаксислик конструкцияны екінши бир синтаксислик конструкциядан ажыратыуда, бир мәнини екінши бир мәни менен шатастырмауда, гөпти интонациялық жақтан дурыс оқыуда грамматикалық қурал ретинде хызмет атқарады.

Биргелкили ағзалы жай гөптер дүзиліслик-формальлық хэм интонациялық белгисине қарай, төмендеги түрлерге бөлинеди: 1) дәнекерсиз байланысқан биргелкили ағзалы гөптер; 2) дәнекерди байланысқан биргелкили ағзалы гөптер; 3) улыұмаластырыуышы сөзали биргелкили ағзалы гөптер. Аталған дүзилістеги биргелкили ағзалы гөптердин иркилис белгилери хәммесинде бирдей болмайды. Биргелкили ағзаларды дүзиуши грамматикалық қуралардың байланыстырыу өзгешеликлерине қарай, олардың иркилис белгилери де хәр түрли болып қолланылады.

ДӘНЕКЕРСИЗ БАЙЛАНЫСҚАН БИРГЕЛКИЛИ АҒЗАЛАР

Еки компонентли хэм көп компонентли биргелкили ағзаларды байланыстырыуышы, оларды бир синтаксислик категорияға бириктириуши тийкаргы хызметти интонация хэм дәнекерлер атқарады. Биргелкили ағзалар интонация хэм дәнекерлердин байланыстырыу өзгешеликлерине қарай, ашық қатарлы биргелкили ағза хэм жабық қатарлы биргелкили ағза болып екиге бөлинеди.

Дәнекерсиз байланысқан биргелкили ағзалы гөптер де дүзиліси хэм интонацияның қатнасына қарай, ашық қатарлы хэм жабық қатарлы болып келе береді.

Дәнекерсиз байланысқан биргелкили ағзалардың арасы үтир арқалы бөлишип жазылады.

Үтир—жазыуда жиий қолланылатуғын иркилис белгилериниң бири. Ол синтаксислик хызметі жағынан бөлиуши иркилис белгилердин қатарына киреди. Үтир көпшилик жағдайда жай гөптердеги биргелкили ағзаларды хэм қоспа гөптердин курамындағы жай гөптерди бир-бирнен бөлиуши хызметлерди атқарады: 1. Көптен көп оған мал сойыу, келген қонақларды күтип алып, атын жылаулау, оларға от-шөп беріу, отын айырыу, суу тасыу жұмыслары тапсырылады. 2. Самал қай тәрептен ессе де,

олар ығына жығылып, шашақлары төгиліп салбырасыр турады. 3. Алабас деп лақабы кешіп кеткен бұл боз атты Оразқұлдың өзіннен басқа хеш ким миниүине руқсат та стилмейди, хеш ким минбейди де. (Ш. Айтматов).

Бұл келтирилген гәплердің ишинде қолланылған үтирлер синтаксислик хызмети жағынан бөлиүши хызметти атқарады. Биринши гәпте тең мәнили биргелкили ағзаларды бир-биринен бөлип көрсетеди. Екинши, үшінши гәплерде бағынықылы хәм дизбекли қосна гәплердің қурамында келген жай гәплерди бир-биринен бөлиүши хызметти атқарады.

Үтир биргелкили ағзалы гәплердің ишинде төмендеги жағдайларда қойылады:

1. Егер биргелкили ағзалар ексүден артық, көп компонентли болып, санау интонациясы арқалы байланысып келсе, биргелкили ағзалардың ашық қатарын дүзеди, хәр бир биргелкили ағзаның арасы жазыуда үтир арқалы бөлинип жазылады: Аўылдың сыртында маллар, бузаулар, қой-ешкилер жайылып жүр. (А. Оразов). Көк жипектей көгерген жоңышқалар, галыдай болып қулыш дөнип жатқан гүзлик буўдайлар, ериткен ақ гүмистей болып жарқырап сағымлар көриведи. (М. Дәрибаев). Қызым күте мийнет сүйгиш, гайратлы, хұжданлы, анасындай ар-памыслы. (А. Бекимбетов). Қәне енди кетпесни ийинне салып Сабаңқұл, комбайн айдап Қасым, арбасын айдап Жайнақ келсрмеді?... (Ш. Айтматов). Сол көптиң ишинде Жәмийла, Жумагүл, Мырзабек, өз халлы Бийбайша, жаслардан Дәулет, концертти басқарыўшы Палўан бар. (Ө. Айжанов).

Егерде санау интонациясы арқалы байланысқан ашық қатарлы биргелкили ағзалардың ең соңғы сынары бириктириүши дәнекерли арқалы байланысса, биргелкили ағза жабық қатарға өтеди де, ең соңғы биргелкили ағзадан кейин үтир қойылмайды. Поезд өтип кеткен жолдың өне бойында дағалланып жымырылған қағазлар, бүкленген газеталар, сынған шийшелер, темекиваң қалдықлары, даңғырдаған консерва қутылары хәм басқа да керексиз тасландылар баршылық еди. (Ш. Айтматов).

2. Қарсылас мәни беріүши интонация арқалы байланысқан еки компонентли биргелкили баянлауыштың арасы үтир арқалы бөлинип жазылады. Биргелкили ағзаның бұл-гүри жабық қатарды дүзеди: Мен оны әри-бери излестирдим, таппадым. (Ө. Хожаниязов). Орған сабын орталаныў түүе, гаўлап өсе берди. (К. Султанов).

3. Себеп мәнили интонация арқалы байланысқан еки компонентли биргелкили баянлауышлар да биргелкили ағзаның жабық қатарын дүзип, үтир арқалы бөлинип жазылады: Олар түнде биймегил жүрмейди, қорқады. (Ө. Хожаниязов). Ат мингесикке әлле қашан болдырған еди, мамырлады. (Т. Қайыпбергенов). Енди сүт жетиспеди, отлау керек еди. (Ш. Айтматов).

ДӘНЕКЕРЛИ БАЙЛАНЫСҚАН БИРГЕЛКИЛИ АҒЗАЛАР

Гәптин биргелкили ағзаларын, тийкарынан, бириктириүши, қарсылас, ауыспалы, тезеклес дәнекерлерли байланыстырады. Дәнекерли биргелкили ағзалар да дүзилеси жағынан еки компонентли хәм көп компонентли, ашық қатарлы хәм жабық қатарлы болып келеди. Еки компонентли биргелкили ағзалардың байланысы жабық қатарлы биргелкили ағзаларды дүзеди.

Дәнекерли байланысқан биргелкили ағзалардың иркилис белгилери жазыуда төмендеги өзгешеликлерге ийе болады:

1. Бириктириүши дәнекерлер мәнилери өзара тең болған еки ямаса көп компонентли биргелкили ағзаларды байланыстырады. Олар биргелкили ағзалардың арасында қолланылыўы жағынан өзара өзгешеликке ийе болады:

а) хәм, менен, және бириктириүши дәнекерлерли, көбинесе еки компонентли биргелкили ағзаларды байланыстырады. Бундай жағдайда биргелкили ағзалар бир тутас интонация менен айтылады хәм жазыуда иркилис белгиси қойылмайды: Жағасына елтири қойылған үлкен постын хәм жүни есик териден малақай кийген ғаррыларды көрип басқаша кейипте боласан. (Ш. Айтматов). Алдына дәстүрқан толы нан менен қант қойды. (Ж. Аймурзаев). Ол күте қатан хәм талапкер командир болып, өзини жаўынгерлерин тынбай хәм жалықпай әскерликке үйретти хәм тәрбиялады. (С. Смирнов). Әмиўларья менен Арал теннизи әсирлер бойы алтын балығы менен аты шығып кийтыр. (К. Султанов). Тикжарларды үстип қаппаған қайыңдар менен осиналар қызғыш, сары ренге дөнеди. Дарьяның аргы жағы тикжарлы хәм тоғайлық. (Ш. Айтматов).

б) Бириктириүши дәнекерлер биргелкили ағзалардың хәр бири менен қайталанып, көп компонентли (ашық қатарлы) биргелкили ағзаларды байланыстырып келгенде, араларына үтир қойылады: Мулт жибермеў хәм қарыз, хәм ларыз. Атамурат үйинне келсе, Оразгүл женгей де, Айшагүл де, Орынбек те қашшан уйқылап қалған еди. Ата ақилы көл болады, балам, хәм мантықтырады, хәм қалқытады. (Т. Қайыпбергенов). Және қарайды, және қосығын даўам етеди. (М. Дәрибаев). Тағы Петканың қасына бардым, тағы ишке кирдим. (Ш. Сейтов). Суўға салынған нарете де, керген аў да, тартқан жылым да сығасып балыққа толған. (К. Султанов). Қаражал гүрре тағы да өнгилейди, тағы да жығылады, тағы да минеди. (Ш. Айтматов).

в) Биргелкили ағзалар көп компонентли болып, менен /менен, менен/ хәм дәнекерлерли арқалы жуласып байланысып келгенде, хәр бир жуласқан биргелкили ағзалардың арасына үтир қойылады: Олардың жузимлери менен алмасы, шабдаллары менен елмуртлары, геширлери менен пыязалары, палаўқабақлары менен теңкейскен қаўын-ғарбызлары төрт пасылда ада болмайды. Он-

нан кейин Раушан менен Борис, Мурат менен Айсанем ойынга шықты (Ж. Аймурзаев). Буннан басқа да баланың дәмлеуінше Кәуипдин хэм «Мехрибан», «Сыйқырлы хэм «қорқақ» таслар да бар еди. (Ш. Айтматов).

Да-де дәнекерлери биргелкили Фейил баянлауышлардың хәр бири менен қайталанбай, еки компонентли биргелкили баянлауышларды байланыстырып келгенде, төмендегі өзгешеликке ийе болады:

а) биргелкили Фейил баянлауышлар өз түсиндириуши ағзаларына ийе болып кеңейип, бир-биринен қашықлап келгенде, дәнекерден кейин үтир қойылады: Арыұхан айыбы сезилген адамдай, албырақлап, дөгерегине жалт қарады да, дорхал сүүретти қалтасына салып қойды. (А. Бекимбетов). Дым болмаған соң Мийригүл туланды да, диванға барып жатып қалды. (Ш. Сейитов). Ол қапынын алдында сәлкем егденип турды да, ишкериге кирип кетти. (Ш. Сейитов). Бизлер Қарауыл таудың басына шығамыз да, ақ пароходты көреміз. Кемпир кетип барагырып, еки ойлы болып, сәл ирилди де, тағы жүрип кетти. (Ш. Айтматов).

б) биргелкили баянлауыш түсиндириуши ағзаларына ийе болмай, өз-ара бир-бирине жақын келгенде, интонациялық өзгешелик сезилмейди, улыұма гәплик интонация менен айтылады. Бундай жағдайда биргелкили ағзалардың арасына үтир қойылмайды: Тағы бир пәрселер айтажақ еди, ойланш отырлы да үндемеді. Мийригүлдің шарапатлы қолларынан нууы бурқыраған картошка қууырдақ жедик те жолға түстик. (Ш. Сейитов).

2. Биргелкили ағзалар бірақ, лекин, сонда да, ал т. б. қарсылас дәнекерлери арқалы байланысады. Бул дәнекерлер, көбинесе биргелкили Фейил баянлауышларды, жекке сийрек биргелкили анықлауынты (бірақ дәнекери) байланыстырады. Бундай жағдайда жазыұда үтир белгиси дәнекерлерден алдын қойылады: Айдос оған олыя бир қарады, бірақ үндемеді. Оразан батыр улының дауысын еситти, лекин артына бурылып қарамады. Бухара қол астындағы қарақалпақлар да қолынан келген жәрдемни аямайтуғынын айтып жиберитти, лекин елин қозғамауды өтанипти. (Т. Қайыпбергенов). Қолларымыз қабарды, базда сууық қарыды, сонда да тыным таппай атырмыз. (Ө. Хожаниязов). Ол жас балықны екенин журтқа сездирмейин деп аяғын апыр-тапыр басып ели, тайып түсип жығылды, сонда да желге қарай жатқан жеринен ушып турды. (К. Султанов). Кеули келсе үйдн жұмысын ислей қояды, ал кеули келмесе шаршадым деп жата кетеди. («Әмиүдәрья»).

3. Биргелкили ағзалар, көбинесе я, яки, ямаса, я болмаса, әлле, не т. б. ауыспалы (айрыушы) дәнекерлери арқалы байланысады. Ауыспалы дәнекерлер, көбинесе биргелкили ағзалардың хәр бири менен тәкирарланып қолланылады. Дәнекерлер тәкирарланып қолланылғанда, биргелкили ағзалардың алдында ке-

леди хэм биргелкили ағзалар үтир арқалы бөлинип жазылады: Ал көл деп тастыйықлауға я қамыслық, я жайылым суу ушыраспайды. (Т. Қайыпбергенов). Әсиресе, орақтың уақты келгенде хәште бойына үйди көрмей, күни-түни қырманын басында, болмаса дән қабылдауғын станцияда, ямаса жолда жүретуғын едик. (Ш. Айтматов). Не атыз шелде, не жолда қыбырдаған жан жоқ. (Ө. Бекбаулов). Өзи азғана жерге я жай саларышды, я қора дүзетеринди, я егин егеринди билмейсең. (К. Алламбергенов). Едигеге қолайлы қарауыл, я сипсекешлик, я жолдың кесіспесинде ала сырықты көтерип-түсирин туратуғын жұмыс табылар деп ойлады. Түлкі тап бир нәрсени аңлып сөтем алғандай я ары кетпеди, я бери жақынламады. (Ш. Айтматов).

Егер де я, ямаса, яки дәнекерлери биргелкили ағзалар менен қайталанбай, еки компонентли биргелкили ағзаларды байланыстырып келсе, бир интонация басымында айтылып, жазыұда ирилди белгиси қойылмайды: Оны Арзыұға я Шыныбийкеге билдирген жоқ. (Ж. Аймурзаев). Қулақ түрип тылаған журттын кеулинде тырнақ ушындай дақ яки гирбин жоқ. Почталыон күн ара ямаса үш күнде бир келеди. (Ө. Хожаниязов).

4. Биргелкили ағзалар гә, гәхи, биресе, бирде, гейдс, базда, әри т. б. гезеклес дәнекерлери арқалы да байланысып келеди. Бул дәнекерлер де ауыспалы дәнекерлер сыяқлы, биргелкили ағзалардың хәр бири менен тәкирарланып айтылады. Жазыұда хәр бир дәнекерлердің алдынан (екенин дәнекерден баслап) үтир қойылады: Ол гә түргелин, гә жүрди, гә отырып, гә жатты. (А. Бекимбетов). Ол жипектей жұмсақ қолы менен гәхи басымнан, гәхи шашымнан сыйлады. (Ө. Хожаниязов). Ол биразға шекем гәп шашпады, биресе сақалын тутамлады, биресе қара қалпағын төмен басып қойды. Әри қызғаныш, әри аяныш қыйнайды мени. (Ш. Сейитов). Жауын гейдс ирилди, гейде майдалап жауып тур. (С. Арысланов). Бизлер гә тұмансырап, гә еки ойлы болып, сонғылығында буны ақыға жууыртыш, инсанияттын геокосмикалық тарихындағы ұллы басламасы болған «Демниург» программасына нуқсан келтирмеу үшін бас қатырдық. (Ш. Айтматов).

5. Биргелкили ағзалар интонация хэм дәнекерлер арқалы байланысып, аралас байланыста да келеди. Бундай жағдайда биргелкили ағзалардың дөслеппи компоненти дәнекерлер арқалы, ал соңғы компоненти интонация арқалы ямаса дөслеппи компонентлери интонация арқалы, соңғы компоненти дәнекер арқалы байланысады. Интонация арқалы байланысқан компонентлериниң арасына үтир қойылады: Айсанем менен Арзыұ, Лиза, Раушан кекди көкиреклериндеги жалынлы отты түрсинип алған демлери менен ғана билдирип қойды. (Ж. Аймурзаев). Оң жағында Ғайып хан, шайық хэм бийлер тур еди. Олар Аманқұл бий, Қурбанбай бий хэм Ғайып бақадырлар екен. (Т. Қайыпбергенов).

БИРГЕЛКИЛИ АҒЗАЛЫ ГӘПЛЕРДЕГИ УЛЫҰМАЛАСТЫРУШЫ СӨЗЛЕР

Биргелкили ағзалы жай гәплердин курамында биргелкили ағзаларға қатнасты улыұмаластырушы сөзлер де қолланылады. Улыұмаластырушы сөзлер мәнилик жақтан биргелкили ағзаларды улыұмаластырып, жәмлеп көрсетеди.

Улыұмаластырушы сөз мәнисинде, көбинесе хәммеси, бәри, бәрше, барлығы, жәми, булардын хәммеси, булардын барлығы т. б. галабалық, силтеу алмасықлары, жәмлеу-жыйнақлау сәнлықлары келеди.

Биргелкили ағзалар улыұмаластырушы сөзли болып келгенде төмендеги иркилис белгилери қойылады:

а) биргелкили ағзалы гәплер улыұмаластырушы сөзли болып келгенде, улыұмаластырушы сөзден алдын сызықша қойылады: Қайсы қора жақсы, қайсы қора қоңлы, арық-турықлары нешеу—**бәрин** де бирим-бирим көзден өткерди. (Ө. Хожаниязов). Хаяллардың шаңқылдаған дауыслары, ғаррылардың буулықпа жөтеллери, кемширлердин тоңқылдысы—**хәммеси** қосылып, дәррияның жағасын дүр-дүр силкиндирди. (К. Султанов). Ыссы, күрәк жаз, қатаң сууық қыс, даланың күшли самаллары—**булардың** хәммеси көп қыйыншылықлар туұдырады. («*Еркин Қарақалпақстан*»), Сабыров, Тилеұмуратов, Мәске—үшсүн гүрричлесип отыр еди. (К. Султанов). Адамның минез-құлқы, тәртинитизамы, арманлары—**бәри** де тек сол программаға сәйкес жәмбәринин сөзинин шала жерлерин бири толықтырып отырып, олар қолақларға жергиликли жердеги түйе ауладиның түп тийкары болған Ақмая хәм оның атақлы ийеси, хәзир өз аты менеп ата-латуғын Найман-Ана кәбирстанында жатырган сол Найман-Ана жөниндеги Сары өзек анызын айтып берди. (Ш. Айтматов);

б) биргелкили ағза менеп улыұмаластырушы сөз ямаса айқыланушы ағзаның аралығында жуұмақлаушы мәни беріуши қулласы, **мине** сөзлери қолланылады. Бундай жағдайда да биргелкили ағзадан кейин сызықша, ал улыұмаластырушы сөз ямаса айқыланушы ағзадан алдын үтир қойылады: Торы, ақбоз, наят өндирсең рауажландыруу, өним ислеп шығаруу хәм сатиуу көлемин арттыруу, өндирстин нәтийжелилигин жоқарылатуу, өнимин сапасын жақсылау—**мине**, булардын хәммеси рабочийлардын алдында турған ең әҳмиетли ұазыйпа. («*Еркин Қарақалпақстан*»). Тойда гүрес, ойын, масқарапаз, сазенделер, тәйенделер, баламаның—**қулласы**, хәр түрли ойын қурылмақта. («*Мәснатшас*»). Усы көз ауыруу дегеннин өзи, көбинесе ұяликсиз жылай беріуден, ашыушақлықтан, қайғы-хәсиреттен—**қулласы**,

турмыстары қыйыншылықтан болады. (А. Бекимбетов). Бушан басқа шекинесинин ишинде еки жуп әскерий кишим, қабыс, пилотка, тағы бир гимнастерка, шалбар—мине, оның барлық жүги усылар ғана еди. Әне, сонда сүүретшилер бүгежеңлесип Бораны Қарнардың алдынан да, қағталынан да, жақыннан да, алыстан да—**қулласы**, қолдарынан келгенше шырпа-шырп түсирмеге қарады. (Ш. Айтматов);

в) биргелкили ағзалы гәплердин курамында хәм айқыланушы ағза хәм улыұмаластырушы сөз келгенде, айқыланушы ағзадан кейин еки точка, ал улыұмаластырушы сөзден алдын сызықша қойылады: Барлық шикәрға шығатуғын сарай өиелдарлары: тазы үйретіуши, қаршыға қәлпелери, садақшылар—**барлығы** таяр екенлигин шикәр үөзирин айтып келди. (О. Бекбайлаев). Өзиниң үй ипин: Нуржамал, Мәмбетнияз, Әжиннияз—**хәммеси** де усы қырман басында. (К. Султанов).

Гейде биргелкили ағзалардың еки жағынан да сызықша қойылады. Бундай жағдайда дәслепки айқыланушы ағзаның мәнисин биргелкили ағзалар арқалы айқыналастырылады, ал биргелкили ағзалар соңғы айқыланушы ағза арқалы жуұмақластырылады: Мен сизлердин барлығыңызға—келешек космонавтарға, болажақ илимпаз хәм архитекторларға, келешек рабочийларға, инженерлерге, биологларға турмыста үлкен бахыт, беккем билим, батырлардай денсаулық және кеуилхошлық тилеймен. (Ю. Гагарин).

АЙЫРЫМЛАНҒАН АҒЗАЛЫ ГӘПЛЕРДИҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Айырымланған ағзалар гәп ишинде мәни хәм интонациялық өзгешеликке ийе болып, өзи қатнасты сөзге ямаса гәпке қосымша мәни береди. Сөйлеуде гәптин басқа ағзаларынан интонация арқалы айырымланады хәм жазыуда интонациялық өзгешеликлерине қарай сол айырымланған орындарда хәр түрли иркилис белгилери қойылады. Мисәли: Мылтығымды арқалап, Қаратереге жетип бардым. (Ә. Шамуратов). Пахтакештер ушын ең жууапкерли мапаз—**ғауана тәрбиясын хәр тәреплеме ен жайдыратуғын мәхәл** келди. (Еркин Қарақалпақстаны);

Бул мисәлларда дәслепки гәптеги дыққат етилген хәл феийл топламы мәни хәм интонациялық жақтан айырыланып айтылады. Бул топламды дузиуши хәл феийл предикативлик мәниге бейимлесип, баслауыштың екениши дәрежелди ис-хәрекеги (баянлауышы) ұазыйпасын атқарады. Гәптеги тийкаргы баянлауыш пенен синтаксисли байланысқа түспейди. Гәптин улыұмалық мазмунына қатнасты оның мазмунын қосымша мәниде толықтырады. Сондай-ақ екениши гәптеги айырымланған сөзлердин то-

пары да мәнилік жақтан өзінен бұрынғы сөзге қатнасты оның қосымша мәніде түсіндіріп, интонация арқалы айырымланып айтылады.

Айырымланған ағзалы жай гәптердің пунктуациялық өзгешеліктерін анықлауға гәп ағзаларының айырымланыуына себепші болатын төмендегі жағдайлар есанға алынады.

1. Гәп ағзалары, көбінесе өзінен бұрын келген сөзлердің мәнісін түсіндіріп, айқындастырып, айқындауыш мәнісінде келіп айырымланады. Бұндай жағдайда айқындауыш өзі түсіндіріп келген сөзден интонация арқалы айырымланып айтылады: Жаз-ғы дем алыс уақытында мен спартакиадаға, Москваға кеттім. (Г. Изимбетов). Биің олжамыз—ауқат пенен кийім ғана мут. (К. Сұлтанов).

Бұл мысалдарда дәлеліні гәптегі дыққат етілген айырымланыуышы ағза спартакиадаға деген сөздің мәнісін айқындап келген. Сондай-ақ екінші гәпте де олжаның не екенлігі айқынлауыш (ауқат пенен кийім) арқалы анық түсіндіріледі.

Гәп ағзаларының бұл тийкарда айырымланып келіуі, көбінесе айқынлауышы ағзаның қандай сөз шақабынан болуына да қатнасты болады. Себсби, айқынлауышы ағзалар алмасық ямаса абстракт мәнилі атлық, рәуиш сөзлерден болып келгенде, өзлеріне түсінік бола алатуғын анық мәнилі екінші бір сөзінде бизлер, жазушылар, пахта атызларында болғанымызда, айырым механизаторлардың жоқары саналылығы менен мәдениеті бизлерді қуғандырды. (И. Юсупов). Бұл жерде, Кремльде Әскерий академияларды пүткеріушілер менен ушырасулар бизде жақсы дәстүрге арналды. («Еркін Қарақалпақстан»).

Бұл мысалдарда бірінші гәптегі айқынлауышы ағза алмасықтан, екінші гәптегі айқынлауышы ағза рәуиш сөзлерден болып, ұлыұмалық мәніде келген. Бұл ұлыұмалық мәніні айқындастыруы үшін сөйлеуші сол сөзлерге түсінік бола алатуғын екінші бір айқын мәнилі сөзлер арқалы түсіндіреді. Бұл қосымша мәніде айқынлап келген сөзлер өзі қатнасты сөзлерден интонация хәм қысқа лауза арқалы айымланады.

2. Гәп ағзалары көлеми жағынан кеңейіп ямаса предикативлікке бейімленіп келіуі арқалы да айырымланады. Бұл жағдай гәп ағзасы хызметінде келген сөзлердің гәпке біраз жақынластырып, оның гәп ішінде айырымланып тұруына талап етеді. Бұл усыл бойынша, көбінесе фейил топламлары айырымланады: Қыз қыша беліне түсетуғын билектей шапын, екі айландыра басына орап, орамалы менен тағып таслапты. (Г. Изимбетов). Егер үгірге отын алып кириуге үлгерсен, жан-жағыңды қар басып кетсе де тоңбайсаң. (Т. Қайыпбергенов).

Бұл гәптердегі дыққат етілген сөзлер хал фейил хәм шөрт мейилдің басқарыуында кенейіп келген. Сол конструкцияларды аузыңғы фейилдер өзінің тийкарғы хызметінен басқа, екінші дәрежелі баяндауыш ұазыйпасын атқарады, олардың айырымланыуына себепші болады.

3. Гәп ағзаларының айырымланып келіуі сөйлеушінің бір сөзге айрықша дыққат аударып, басқа сөздерден айырымлап көрсетуінің арқалы да іске асады. Мысалы: Маман балам, апсат сөзүде емес, қыстан ба, еліне, жигиттеріне, Ырысқұл бийге ойлас,—деді Айгара бий. (Т. Қайыпбергенов).

Бұл сыяқлы айырымланған ағзалардың алдында, көбінесе айырымлау мәнісіндегі айрықша, әсіресе, хәтте, яғни т. б. сыяқлы көмекші сөзлер қолланылады. Бұл жағдай айырымланған ағзалардың гәптегі жай ағзаларынан ямаса гәптегі біргеліккі ағзаларынан ажыратып тұрады. Мысалы: Мен кейін ала адайлардың, әсіресе Бейнеу тәрептегілердің Қоныратты Бесқала деп атайтуғынын билдім (С. Салиев). Күн, ай, жұлдыз, мынау тау, хәтте анау тас қапы да зәрүр болғаны үшін тұрыпты. (Т. Қайыпбергенов). Ол жақтан қарағанда бұл жерде, яғни үйлердің тасасында не болып атырғаны көрінбейді. Сол уақытта ол қарсы алдындағы алыс далалықта—яғни өзіне мәлім Сары өзек космодромы тәрепте тұтасы менен қып-қызыл жалын болып, тикке аспанға қарай шаншылып, зымырап баратырған бір нәрсені көрді. (Ш. Айтматов).

Бұнда бірінші гәптегі дыққат етілген сөз әсіресе сөздің қатнасты арқалы өзінен бұрынғы гәп ағзасынан айырымланады. Бұл гәпте автор ұлыұмалық мәніде айтылған сөзді айқындастырып оның барлығына емес, белгілі бір бөлігіне дыққат аударып, айырымлап көрсетеді. Сондай-ақ екінші гәптегі дыққат етілген айырымланған ағза санау интонациясы арқалы айтылған біргеліккі ағзалардан айырымланып, сол қатардан пүткілдей бөлініп айтылмаған менен, далалап сол сөзге дыққат аударылып айтылып тұр. Бұл гәпте хәтте сөзі айырымланыуышы сөздің мәнісін күшейтіп, басқа гәп ағзаларынан интонациялық жақтан да біраз көтерініккі айтылады. Егерде хәтте сөзі айырымланған ағза ұазыйпасындағы сөздің алдынан қолланылмағанда, ол сөз біргеліккі ағзалардан айырымланбай, сол қатарда санау интонациясы арқалы айтылады.

4. Айырымланған ағза салыстыруы, тенеу мәнісінде иіе болуы арқалы айырымланып келеді:

Қайсар құрғақшылық—шөл армиясы,
Мені ирлік қаңдай тұрады бағып,
Геологлар—дала робинзонлары,
Өмірні ізлеңіу, саяхат, түрес.

(Н. Юсупов).

Усындай биймаза ўақытта Шайқазардын меканына, көктөшүсү (түскендей, түслери сууық жолаушылар келе қалды. (Н. Березин).

Бул мысалларда дыққат етилген сөзлер өзнен бұрынғы арқалы күшейтіп көрсетеді. Ең соңғы гәштеги дыққат етилген сөзлер гәштин улыўмалық мазмуны күшейтеди. Дәслепки гәштердеги айырымланған арқаларға қарағанда соңғы гәштеги айырымланған арқа біраз өзгеше. Бундағы көктөн түскендей деген айырымланушы сөз мәнилик жақтан улыўма гәштин мазмунына қатнастырылып, оны салыстырыў, теңеў мәнісинде күшейтіп көрсетсе, екінши жағынан, гәштеги тийкарғы ис-хәрекетке қатнастырылып, оның да мәнісин күшейтіп, ис-хәрекеттиң тез исленгенлигин билдиреди.

5. Көмекши сөзли келген Фейил топламлары айырымланады. Айырымланған арқалардың бул түри, көбинесе көлеми кеңейип келеди хәм орын тәртиби жағынан өзи қатнастырып арқадан узанласып, гәштин бас позициясында жайласады: Әлле кимди излеген сияқлы, ол жан-жағына жалтақ-жалтақ қарайды. (Ө. Хожаниязов). Қызының көз жасын көрген соң, сорлы ана шыламай, көзден аққан жасы менен бетин жуўды. (М. Дәрибаев).

Бул гәштердеги дыққат етилген келбетлик Фейил топламларына сыяқлы, соң тиркеўишлери дизбеклесип келип, ярым предикативлик мәни аңлатып, гәштин тийкарғы бөлегинен айырымланып айтылады. Дәслепки гәштеги сыяқлы тиркеўиш келбетлик Фейил топламына модалық мәни берип, гәштин улыўмалық интонациясынан айырымланушына себепши болады. Соңғы гәште де соң тиркеўиш келбетлик Фейилге дизбеклесип арқалы предикативликке бейимленеди. Егер усы гәштердеги келбетлик Фейил топламларына сыяқлы, соң көмекшилерди дизбеклесип келмегенде, сол топламлар айырымлануў қасийетине ийе болмай қалады. Мәселен, жоқарыдағы гәштердеги көмекши сөзлерди қоллапбай айтып көрейик: Әлле кимди излеген ол жан-жағына жалтақ-жалтақ қарайды. Қызының көз жасын көрген сорлы ана шидмай, көзден аққан жасы менен бетин жуўды.

6. Гәп арқалары әдеттеги орын тәртиптен ауысып, инверсияланып келип те айырымланады. Гәп арқалары инверсияланып арқалы айырымланып келгенде, айырымланған арқаға дыққат аударылып, сол арқаны айтыўдан алдын даўыс біраз көтеріледі. Айтыўда пауза исленип, гәштин улыўмалық интонациясынан бөлекленеди. Мысалы: Хаў, жолдас Ғайыпов, зоотехник, бул қалай келисиниз (Ө. Хожаниязов).

Исенемен. Хасан—мәрт нағыз,
Алтыннан да газга жүрески.

(Мирза Турсун—Зада).

Бизниң дийқан қыйынлықтан таймаған,
Бизниң дийқан—нағыз батыр аумаған.

(«Еркин Қарақалпақстан»).

Бул гәштердеги дыққат етилген сөзлер өзлеринин әдеттеги орын тәртибинен ауысып, инверсияланып келип тур. Егер бул сөзлерди әдеттеги орын тәртип бойынша айтқанымызда, оларда хеш қандай пауза исленбейди, даўыс пәсен айтылады. Олар гәштин жай арқаларының ҳалына түсип, интонациялық айырымлануў болмай қалады.

Қарақалпақ тилиде гәп арқаларының инверсиялық орын тәртипте айырымланып келиўи жүдә кем ушырасады. Сондай да болса, инверсиялық орын тәртипте, жүдә аз мугларда анықлаушы хәм пысықлаушылар айырымланып келеди: Ол сондай адам, ҳақыйқат академик («Еркин Қарақалпақстан»).

Бул той—уллы таңда қайта туўылған,
Азат Азияның қуўаныш тойы.

(И. Юсупов).

Дуўғарыңды бересенбе, келген соң.

(К. Султанов).

Жуддылар ақшам уйықламас,
Жерге ашық болған яңлы.

(И. Юсупов).

Инверсиялық орын тәртипте келген гәп арқалары хәммә ўақыт айырымлана бермейди. Поэтикалық талапларға ылайық жай инверсияланып келген гәп арқалары, көбинесе айырымланбайды. Олар инверсияланып келсе де, гәштин улыўмалық интонациясынан бөлинбей айтылады.

Гәп арқаларының айырымланушында интонация хәм пауза тийкарғы грамматикалық қураллардың бири ретинде хызмет қарады. Егер айырымланған арқаға гәп болған бул белгилер тийсин орында қолланылмаған жағдайда, гәштин мазмунында одәўир стильлик кемшиликлер ушырасады. Мәселен: Халықтың үштен бир бөлеги ғана—ең турақлы тийкарғысы, орақшы болып қалды. (Т. Қайыпбергенов) деген гәштеги интонацияға ылайық қалыпқан сызықшаны қалдырып айтыўға болмайды. Себеби, гәп стильлик жақтан кемшиликке ушырайды, айырым гәп арқаларының мәніси толық түсиникли болмай қалады, гәштин структурасы да өзгереді.

Айырымланған арқалар дүзилген, мәніси хәм интонациялық өзгешеликлерине қарай, гәп ишинде утир, сызықша, қос ноқат, гәйде скобка арқалы айырымланып жазылады.

АЙЫРЫМЛАНҒАН АЙҚЫНЛАУЫШТЫҢ ИРКІЛИС БЕЛГІЛЕРІ

Айырымланған айқынлауышлар гәп ишінде екі ямаса бір тәрәплеме интонацияға ийе болып, гәптин басқа ағзаларынан айырымланып турады. Айқынлауышлар бір тәрәплеме айырымланып келгенде, олардың алдынан дауыс тоқтамы (пауза) исленип, соңынан пауза исленбейди, бір дем менен айтылады. Бундай жағдайда айырымланған ағза өзінен соңғы гәп ағзалары менен гәптин ұлымалық интонациясына ортақласады, айырымланған ағзадан кейін иркілис белгиси қойылмайды.

Айырымланған айқынлауышлар гәп ишінде үтир, сызықша, қос ноқат, скобка арқалы айырымланып жазылады. Олар айырымланған ағзаларда төмендегі жағдайларда қойылады:

1. а) Айырымланған айқынлауыш пәсен, қысқа интонация менен айтылғанда, үтир арқалы бөлініп жазылады. Бул жағдайда үтир бөлініс хызметти атқарады: Ол изіне, арба турған жерге қайтты. (Ш. Айтматов). Қубладан, Әмнү тәрәптен сууы тартылған көл ултаныда шабырауыт қамыслы жол менен бир топар атлы киятыр. Жоқарыға жол ашылғанша жақын жерде, Хийүада оқый турасыз (Т. Қайыпбергенов). Бул сес қауаның көз илмейтуғын ийримли ағысы, яғный қауа райының тез арада айнытуғынының белгиси еди (Ш. Айтматов).

б) Айырымланған айқынлауыштың екі жағынан да интонация исленип, екі тәрәплеме үтир арқалы айырымланып жазылады. Айырымланған ағзаға екі тәрәплеме қойылған үтир синтаксислик хызметти жағынан айырымлаушы хызметти атқарады. Бул сөздин шешимлерин биз, республикамыздын жазушылары, асығыслық пенен күткен едик. (Ж. Сейтназаров). Өзбекстан қәдирли миймакларға, Белоруссия үәкиллерине, өз қушағын ашты («Еркин Қарақалпақстан»). Енди Айда, Дауыл океаны районында, Луна-9 автомат станциясы да бар. («Еркин Қарақалпақстаны»).

Айырым жағдайларда айырымланған айқынлауыш бирин-бирин айқынлап келгенде де үтир қойылуы мүмкин. Бундай жағдайда оларды айтыуда дауыс тоқтамы (пауза) бир тегис, пәсен, қысқа айтылады. Мысалы: Жақыйқатында, онда, шегарада, Бресттиң жанында қандай қорған бар еди. (С. Смирнов).

2. а) Айырымланған айқынлауыш бир тәрәплеме сызықша арқалы бөлініп жазылады. Бундай жағдайда айырымланған айқынлауыш пенен айқынланыушы ағзаның арасындағы интонация созыңқы айтылады. 1939-жылдың гузинде жаңа халықлық қурылысқа—үлкен Ферғана каналына 160 мың колхозшы шықты. («Совет Қарақалпақстаны»). Армия қатарына алыуды өтинши, арза берген патриотлар—ұатанды қорғаушылар Әскерий Комис-

сарриатларға көплен келди. (С. Смирнов). Қараңғыны қақ жарған жалғыз көленке және күн шығысқа—Бухара шәхәрине қарап жылмасты. (Т. Қайыпбергенов). Жерди солқылдатып түрсиядеп баратырған аумр составтың қарекетин хәм бул қараматлы хуштин тәсирин ол өзиниң нәзик денеси—жерге тийип атырған қабырғалары менен сезип атырған еди. Ол қараңғы түсиуин—қараңғы түскеннен кейин қауип-қәтердин буннан гөри аз болатуғынын күтті. (Ш. Айтматов). Ал, енди бул Арал теңизиниң жағасындағы ауылына—үйине барганда не ислейди. Әлбетте, сол жас жауынгер—Найман-Ананың баласын пәлеу хәш кимниң ойына келмей, ядынан шығып кетти. (Ш. Айтматов).

б) Айырымланған айқынлауыш екі тәрәплеме сызықша арқалы бөлініп жазылады. Екі тәрәплеме сызықша синтаксислик хызметти жағынан айырымлаушы хызмет атқарады. Бундай жағдайда айырымланған айқынлауыштың алды-артынан исленген интонация бир муғдарда, өзара тең болады: Оңуд шәкиртлери—жас адамлар—жоқары зүрәт алып атыр. («Еркин Қарақалпақстан»).

Базда айырымланған айқынлауышларға екі тәрәплеме сызықша стилистикалық талаптарға ылайық қойылатуғын орынлар да ушырасады. Бундай жағдайларда айырымланған ағзалар айқынланыушы ағзаның мәнисин анықлау менен қатар, бирин-бирин айқынлап айырымланып келеди де, айырымланған айқынлауыштың дәслепкиси екі тәрәплеме сызықша арқалы жазылады. Мысалы: Үшиншиси—сол орыс адамы тақилетте кийинген қара көзли, қара шашлы, қара қаслы, он алты-он жетиниң шақарасындағы жас жигит—орыс саудагериниң дилмашы Бөрибай Қарақалиаков—Түркстаннан Кузьма Бородин ертин келген Бөрибай еди. (Т. Қайыпбергенов). Бәхәрги егиске таярлық жумысларының ең әхмийетлиси—суу жоллары—жап, салма, каналларды таярлау болып есалланады. («Еркин Қарақалпақстан»). Ал, темир жолдың ене бойына бул үлкеде ұллы шөлстан—Сарыөзек кенислиги—жердия Орта шени болған сарғыш тартқан далазлық созылып кетеди. (Ш. Айтматов).

Бул гәптерде айқынланыушы ағзаға қатнаслы айырымланған ағзалар екеу. Автор айқынланыушы ағзаның мәнисин ашық көрсетіу үшін айырымланған ағзаларды екі рет қолланады. Демек, бундай жағдайларда екі рет қолланылған айырымланған ағзалардың дәслепкиси айқынланыушы ағзаның түсиндириуин, конкретлестиреуин ағзасы болуы менен қатар, өзинен соңғы айырымланған ағза арқалы айқынланып, екі тәрәплеме синтаксислик функция атқарады. Сонылықтан бундай орынларда хәм айқынланыушы, хәм айқынлауыш функциясын атқаруына байланыслы екі тәрәплеме пауза исленип, екі тәрәплеме сызықша арқалы айырымланып жазылады.

Сызықша, көбінесе айқынлауыш мәнісіндегі атауыш баянлауышлардың айырымланып келуінде қолданылады. Атауыш баянлауышлар айырымланып келгенде, тіл фактлерінде мынадай жағдайлар ушырасады. Улыұма қағыйда бойынша гәптің бас ағзалары—баслауыш та, баянлауыш та атауыш сөзлерден болып келгенде, аралары сызықша арқалы бөлініп жазылуы тиіс. Бірақ атауыш баянлауыш қосымша түсінік беріуші айқынлауыш мәнісіндегі айырымланған баянлауышты талап етіп келгенде, баслауыш пенен тийкаргы баянлауыштың арасына сызықша қойылуы қағыйдасы бузылады, олар гәптің улыұмалық интонациясына ортақласып айтылады да, айқынлауыш—баянлауыш интонация арқалы айырымланып, сызықша арқалы бөлініп жазылады. Мысалы: Қурашлы ғарры қыздың әкеси — Қайып. Мына жигит республикалық газетаның хызметкери—Қурбанов, ана жигит сол газетаның сүүретшиси—Төреев (К. Султанов). Сынайылардың арқан бойы алда озып киятырганы қоңқақ мурин, питак көз, қызыл бет киши—қылқалының Мүштиялла ийшаны (Н. Бөркешев).

Бұл гәплердегі баслауыш та, тийкаргы баянлауыш та атауыш сөзлерден болған. Ғақыйқатында, тийкаргы баянлауыш қосымша түсінік беріуші айырымланған ағзасыз келгенде, улыұма қағыйдаға ылайық баслауыш пенен баянлауыштың аралығында интонация исленип, сызықша арқалы бөлініп жазылады. Мәселен, жоқарыдағы гәплерди айырымланған ағзасыз айтып көрейік: Қурашлы ғарры—қыздың әкеси. Мына жигит—республикалық газетаның хызметкери, ана жигит—сол газетаның сүүретшиси.

Демек, бундай жағдайда баслауыш пенен тийкаргы баянлауыштың арасына сызықшаның қойылмау себеби, айырымланған ағзаға тән интонация баслауыш пенен тийкаргы баянлауыш арасындағы интонацияға қарағанда бираз созыңқы, күшли айтылады да, тийкаргы гәп ағзаларының — баслауыш пенен баянлауыштың арасындағы интонация ғәлсизленіп, гәптің улыұмалық интонациясына биригеди. Сонлықтан бундай жағдайларда атауыш сөзлерден болған бас ағзалардың арасына сызықшаның қойылуы зәрүрлі болмай қалады да, айқынланыушы баянлауыш пенен айқынлауыш—баянлауыштың арасына сызықшаның қойылуы грамматикалық талапқа ылайық келеди. Бул жағдай бир жай гәптің ишинде сызықшаның қайталанбай, гәптің стилистикалық жақтан бираз ықшамласқанын көрсетеди.

3. Базда айырымланған ағзаларды айтқанда бир тегис болмаған интонация исленеди. Бундай айқынлауыш ағзадан алдын интонация бираз созылңқы, бәлент айтылады да, кейин қысқа, пәсең тоқталады. Интонацияның бундай өзгешелігине ылайық олардың иркилис белгиси де ҳәр түрлі болады, айырымланған ағзадан алдын сызықша, кейиннен үдир белгиси қойылады. Мы-

салы: Оның тууылып өскен жери—Бес ағаш ауылы менен Жангелди ауылының арасы, теңизди жағалап жүргенде отыз шақырымдай бар екен. Алдында түйе минип алған Боранды Едиге жолдың бағдарын силтеп баратыр. Изинен жолсыз жерлер менен тиркеу салған трактор баратыр. Тиркеудин ултанындағы мәрхум Қазығаштың қапталында күйеу баласы—яғний Айзаданың күдейиниң бир өзи, муқлы бир сыпатта тым-тырыс болып отыр. Ал, қапталда болса, гә алға озып кетип, гә изде қалып қойып, гә шөплерди сәл ийскелеп көрип, кен гәудели сары көпек—Жолбарыс, бар итасын салып, исенімди түрде жортып киятыр. (Ш. Айтмагов).

4. а) Айқынлауыш мәнісіндегі айырымланған ағзалар улыұмалық мәнідегі айқынланыушы ағзаны түсіндирип, анықлап келгенде, айқынланыушы ағза препозициялық орында келеди де, кейиннен қос ноқат қойылады: Әтираны шөл өсимликтери: сексеуил, көсик, қарабарақ аралас жаптақ. Ханың еки көзи алдында, жан-жағында: гә алдына, гә артына, гә қоналықларға, гә торанғыллардын басына қарайды, гә бир бүктің астына үчиледи. (Т. Қайыпбергенов). Қурал-сайманлардан: гүнде, мала, мойын-турық, шығыр, арба жетиспейди. (А. Бекимбетов). Жеўге жарамлы азынаулақ бир нәрсе табыламаи дегенше оның ҳәр қийлы зағларды: гә гәзебин келтиретуғын, гә өзи жақтырмайтуғын нәрселерди ийскелеп, көп уаққа дейин жанбауырды жағалап жортыуына туўра келди. Қалған жериниң бәри де: мойнының жоқарысы да, гәудеси де, бүйирлери де, аяқлары да, бауырының асты да кересинше ақшыл қоңыр еди.

б) Гейде биргелкили болып келген айырымланған айқынлауышлар айқынланыушы ағзадан узақласып, еки аралықта гәптің басқа ағзасы—баянлауыш келип те жайласады. Бундай орындарда айырымланған ағзадан алдын (баянлауыштан кейин) қос ноқат қойылады. Мысалы: Уәкилликке төрт адам белгиледи: Мурат шайық, Полат жасауыл, Ырысқұл бий, Маман. Бул сапары уәкиллик үш адамға тапсырылды: Мурат шайық, Полат жасауыл хәм Маман. Қулағына жеткен узын муртлары самал менен азғын жүзин хәммеден жасырып, ешекли бий алға баратыр: тек алға, көштиң басына, жаңа қонысқа! (Т. Қайыпбергенов).

5. Гәп ишинде айырым сөзлерге дыққат аударылып, мәніси конкретлестірилип ямаса сол сөздің екенин бир атамасы арқалы түсіндирилетуғын орындар да ушырасады. Бундай жағдайларда скобка айырымлап көрсетиуіни хызмет атқарып, сол түсінік ретинде келтирилген сөз (айқынлауыш) сөйлеуде пәсең айтылады да, жазыуда скобкаға адынып жазылады: Көнигелестіриуди рауажландырыуда биз, сондай товарлы өнімлердин белгиги бир түрлерин жеткестіриу үшін көнигелестірилген ири хожалық (сүт, оюм хәм басқа да хожалықлар) дузиу жолы менен барыуымыз керек. («Еркин Қарақалпақстан»). Хаялымның

қыз апасынан (қейибибйкемен) бөтен дөш ким келмеген (А. Бекимбетов). Ол құбла жақтағы жайда бир кисиин уражай (рация) арқалы әлле ким менен сөйлесип атырған дауысын еситти. (К. Султанов). Орта Азияда қытай қәуимлерини келип шығыуш көпдеген этнографлар менен тарийхшылар қара қытайлар ямаса кидандарға байланыстырады, ал олар (қара қытайлар ямаса кидандар) сол қәдимги тасқа ойып жазылған Орхон жазуларынан қытайлар деген атама менен түрк қағанлығына алымсалық төлеп турған адамлар ретинде мәлим. (Т. А. Жданко).

АЙЫРЫМЛАНҒАН АНЫҚЛАҒЫШ

Айырымланған анықлауыш, тийкарынан, атлық сөзлерге қатнасты болады. Олар айырымланбаған анықлауышлар сыяқлы заттың сый-сыпатын, белгисин, сапасын билдиреди. Бирақ айырымланған анықлауыштың затты сыпатлау белгиси айырымданбаған түрине қарағанда стильлик жақтан күшли, тәсирли айтылады. Интонациялық жақтан анықланыушы сөзден, хөтте гөптин басқа ағзаларынан да пауза арқалы бөлинип айтылады.

Айырымланған анықлауыш әдеттеги орын тәртіптен өзгерип, постпозициялық орын тәртіпте келіу арқалы айырымланады. Олар көпшилик жағдайда анықланыушы сөзге жақын, қатар келип, салыстырыушы хәм күшейтириушлик мәнилдерде келіу арқалы айырымланады.

Айырымланған анықлауышлар төмендеги жағдайларда иркилис белгилери арқалы айырымланып жазылады:

1. Айырымланған анықлауыш салыстырыушылық, күшейтиушлик мәниге ийе болып келгенде, созыңқы интонация менен айтылады. Бундай жағдайда айырымланған анықлауыш анықланыушы ағзадан сызықша арқалы айырымланып жазылады:

Хасан — зауықлы, қоллары рульде,
Алдында жол, ары қасында.

(Мырза Турсун-Зада).

Бир жағында Гиссар ойпаты —
Аспандай кең, ашың қауалы,
Бир жағында Бахш ойпаты —
Қушты дөнген гүлге оранып.

(сонда)

Хорезм, Ташауыз, қарақалпақ
Бир жаптан суу ишкен жеримиз жалақ,
Бир мақсетке шапқан үш ат — арыман.

(Н. Юсупов).

2. Анықланыушы сөзге қатнасты айырымланған ағза пәс, қысқа интонация менен айтылғанда, үтир арқалы айырымланып жазылады: Ауыл арасы ағаш, сун-сулуу, ырғалысып сылдыр-сыл-

дыр етеди. (Ө. Айжанов). Тереклер, тап әулиениң сырығындай,
соррыысып тур. (М. Горький).

О, тут баы, гүлгиң жапырақлы,
Қушағыңды сағынып келдим.
Ләззетине, мол рәхәтлі,
Баяғдай бағышып келдим.

(Т. Сейтжанов).

Гөйде айырымланған анықлауыш пенен анықланыушы ағзаның аралығында гөптин басқа ағзалары—баянлауыш хәм оған қатнасты басқа сөзлер келип те айырымланады. Бундай жағдайда да айырымланған анықлауыш үтир арқалы айырымланып жазылады: Шигитлери мүсидей, тап-таза, ишинде семин кирегени я бирде нушы жоқ. Барлығы да топ-толы, мысалы жылтыр моншақтай, жұп-жумалақ. Гөреклер бир тегис ашылған, мысалы апаң шағаладай. Бир жағына гилемлер, оның үстине көрпешелер төселген, тап-таза. (Ө. Хожаниязов). Басын кеше я бүгін пәки менен қырғызлыты, мәйектей жылтыр. Әбди—баяғы Әбди емсе, сөйлемшек. (Т. Қайыпбергенов).

АЙЫРЫМЛАНҒАН ТОЛЫҚЛАУЫШ

Гөп ишинде атауыш сөзлер басқа, қарағанда, менен бирге тиркеуишлери менен дизбеклесип келип, айырымланған толықлауыш хызметин атқарады. Тиркеуишлердин бул түри, тийкарынан, сеплик формаларындағы объектик мәнидеги атауышлар менен дизбеклесіу арқалы айырымланып келеди. Айырымланған толықлауышлар орын тәртіби жағынан баянлауыштап узақ турып, өз алдына бир синтагма дүзеди. Егер олар баянлауышқа жақын, қатар келгенде айырымланбайды.

Айырымланған толықлауыш, тийкарынан, үтир белгиси арқалы бөлинип жазылады. Егер айырымланған ағза гөптин басында келсе, оннан кейин үтир қойылады. Баласының келген күнгиден басқа, бир майдан жалырағанын көре алмаған бийтақат ана оның кеудин көтеріуге тырысар еди. (Т. Қайыпбергенов). Достимның хатларына қарағанда, ол жақта үлкен өзгерислер болып атырған (С. Арсланов). Телеметрикалық станция маглыұматларына қарағанда, Лунаходтын барлық борт системалары нормал ислеп тур. («Совет Қарақалпақстаны»).

Егерде айырымланған ағза гөптин ортасында келсе, еки жағынан үтир қойылады: Ертенги күннің үмити бийдай туқым шашылып атырған топырақтың үстінде, ушқан ғарға, шымшықлардан басқа, шурқ еткен жан болмады. Бүгін ағанда, Аманлық пенен бирге, жеримиздин ойлы-бәлентин көремиз деп кетип еди. (Т. Қайыпбергенов). Дүкәнда, хожайыннан басқа, мениң Саша Яковлев деген ағам сауда ислейди. (М. Горький).

АЙЫРЫМЛАНҒАН ПЫСЫҚЛАУЫШ

Пысықлауышлар фейил топламлары арқалы билдирилип келгенде айырымланады. Фейил топламлы гәлдерди, тийкарынан, хал фейил, келбетлик фейил, ҳәрекет аты фейили хәм гейперабетлик фейиллердин басқарыуындағы синтаксислик конструкциялар дүзеди. Бул синтаксислик конструкциялар айырымланыу хәм айырымланбау усылларына байланыссы интонациялық өзгешеликке ийе болады.

Айырымланған фейил топламлары гәп ишинде еки тәрәплеме синтаксислик хызмет атқарады. Олар, бир жағынан, баслауыштың тийкаргы ис-ҳәрекетине қатнасы, оны пысықлауышлық мәнине сыпатлайды, екінши жағынан, баслауыштың қосымша ис-ҳәрекетин билдирип, екінши дәрежелі баянлауыш (ярым предикативлик) үзәйпасын атқарады.

Фейил топламлары айырымланып келгенде, ҳәр ўақыт өзи қатнасы ағзадан (баянлауыштай) узақласып, еки арада гәптин басқа ағзалары келеди. Олар өзи қатнасы ағзаға (баянлауышқа) жақын келгенде, интонациялық жақтан айырымланбайды. **Келте ғана қарабарақларды омырып**, атлар келеплен адым атып киятыр. (Т. Қайыпбергенов). Арқа тәрәптен ескен бахәр самалы менен байрақ, қызыл нурға бөлений желбирейди (Ж. Сапаров).

Бул гәлдердин бириншисинде дыққат етилген фейил топламлы гәптин бас позициясында келип, дүтин гәптин мазмунына қатнасы айырымланып келген. Екинши гәптеги дыққат етилген фейил топламлы гәптеги тийкаргы баянлауышқа қатнасы, оның менен жулкерлесуіши байланысқа түсип, айырымланбайды.

Айырымланған пысықлауышлар, тийкарынан, гәп ишинде үтир арқалы айырымланып жазылады. Үтир төмендеги жағдайларда қойылады:

1. Пысықлауыш мәнисиндеги фейил топламлары көлемі кеңейип, гәптин бас позициясында келгенде, үтир арқалы айырымланып жазылады: **Қараңғы түнде қар төсенип, пулеметин душпанға қаратып**, Орынбай оқолта жатыр. (Х. Сейитов). **Ийттин мойнындағы жибиң шуўмақлап тартып**, Әүезов та отыр. (Т. Қайыпбергенов). **Дауыт көлге келгенде**, пәшилер бираз хәулығысайын деди (сонда). **Жыйналыстан оғада шад қайтса да**, Жийе мұрат өз батрачкомы туўралы көп ойланды. (Т. Қайыпбергенов). **Жортып жүргенде гагырлап қалған табанын жалап**, түлкі тек әсте-ақырып ғана қақсылап қойды. Ол жегендей бир нәрсе табылар деп үмитленип, темир жолдың гә ояғына, гә буюғына жылмаңлап шығып, тынбай жорта берди. (Ш. Айматов).

2. Фейил топламлы арқалы билдирилген айырымланған пысықлауыш гәптин ортасында келгенде, еки тәрәплеме интонация исленип, еки жағынан үтир қойылады: **Төмсиги қарақалпақ бийлерн Орь дәрьясын жавалап, шақыртылған қорға жеткенше**, усы мәүсим алмасыуын бақлап барды. (О. Бекбайлов). **Ләтчиктин ар**

тындағы кабинадан әскерий формадағы узын бойды жигит шығып, кителиниң жыртықларын жазып, көпшиликке қарай жүрди. (А. Бекимбетов). **Майса шөпли тау кәнарына деу замарықлар пайда болып, алыстан қарағанда**, бәрине бир қара шатыр жауып таслағандай қыймылсыз. (Т. Қайыпбергенов).

3. Көмекши сөзли фейил топламларынан болған пысықлауышлар гәптин басында, ортасында келип, үтир арқалы бөлинип жазылады: **Үйдегилер менен аман-түзеллик сорасып болған соң**, ғарры Қулымбетке бурылды. (К. Султанов). **Басын бир қаптал қыйсайтқан қәлпінде**, Жәмийла терең ойға шүминп, сол отырысында бүлк етпестен отыра берди. (Ш. Айматов). **Айтуўған жасуыл жас бийден буйрық алыуы маттал, паданы дүркиретуи менен қублага қарай айдап**, жыңғыллыққа кирип кетти. (Т. Қайыпбергенов). Ол қолын көтерип, вышкаға қарай созыуы менен, бар нәрселерди Коляға айтып атыр. (С. Салиев).

ҚАРАТПА АҒЗАНЫҢ ИНТОНАЦИЯСЫ ХӘМ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Қаратпалар—басқа гәп ағзаларына қарағанда интонациялық өзгешеликке ийе синтаксислик категория. Олар гәптин улыўмалық мазмунына қатнасы болады хәм гәптин тийкаргы бөлегинен айырыуыши интонация арқалы бөлинип айтылады.

Қаратпалардың интонациясы олардың гәптеги орнына, қандай сөзлерден болуы өзгешелигине, гәптин характерине, автордың қаратпаларды қолланыу нийетине т.б. байланыссы ҳәр түрли болып келеди.

Гәптин басында келген қаратпалар тыңдаушының дыққатын сөйләушиниң сөзине қаратыу ушын шақыруы интонациясына ийе болып, басқа орынларда келген қаратпаларға қарағанда, көбинесс көтеринки дауыс пенен айтылады. Бирақ, көтеринки дауыс толқаны менен айтылса да, гәптин айтылыс характерине қарай олардың арасында да интонациялық айырмашылықтың бар екенлиги сезиледи:

а) қаратпалар хабар гәлдерде пәс интонация менен айтылады. Қаратпадан кейинги пауза қысқа болады: Балаларым, мен бул минберде буннан жигирма жыл илгерн бир сөйлеген едим. (Т. Қайыпбергенов). Жәдигержан, Әбдимураттың үйи де сен баратуғын районда. Бийкеш, жүр дүқанларды бир көрип келейик. (Г. Изимбетов). Ағасы, приемникти таулап жибер. (Ә. Хожаниязов);

б) сорау гәлдердин құрамында келгенде, қаратпа ағзалар бир аз көтеринки дауыс пенен айтылады, қаратпадан соңғы я алдынгы пауза созылқы болады: Балам, өткен ақшам қайда болдың?

— Тақсыр, ғазымның не жазығы бар еди. Ғаз сақлама деген ханның жарлығы болса, көрсетин қәне? (К. Султанов). Сенниң ен

әуеле усы жерге келгени есінде барма, Толғанай? — Исиңнен неге келіспейтуғынын билесең бе, Тапабай? — деді ол (Ш. Айтматов);

в) күшлі эмоциональ-экспрессивлік мәнге иіе болған үндер хәм бұйрық гәптерде қаратпалар күшлі интонация менен айтылады: Аллаяр, қайт кейинге! (Т. Қайыпбергенов). Мүширип жо-ра, қастыңды тиге бермей, мына гәришлердің қыс азығын қандыр! (К. Султанов). Әй, қуаш, мениң жананыма қар, қандай дилбар екенине бир қарал жибер! (Ш. Айтматов).

— Қәне, болды енди, мени жиберилер, шайтанлар!

— Уай жығылдым, Қасым аға, өлдим енди, улаң! (Ш. Айтматов).

Қаратпалар гәптин ортасында келгенде, оларға логикалық дәт түспейди. Соңлықтан олардың интонациясы да кирсе сөздерге усап, тез хәм пәсен айтылады: Сарсыла берме, шеше, аұқат же (К. Султанов). Өзін билесең, Есеке, қосық пенен сазды ийшәлар мақул көрмейди (К. Султанов).

Қаратпалар гәптин ақырында келгенде де, олардың интонациясы, көбінесе пәсен айтылады, гәптин басқа ағзаларының интонациясынан азы-кем интонациялық өзгешелікке иіе болады. Ол дурыс, балаларым, Мышаны шай нулы стип, тақсыр. (К. Султанов). Адам өз бахтына өзи уста, Жылгелди аға.

— Биздердің жасы үлкенимиз де өзин, төрелик ететугын да өзин, көз-құлақ болып турарсаң, Сәлийма апа (Ө. Хожаниязов).

Гейде гәптин ақырында келген қаратпалар гәптин эмоциональ-экспрессивлік оттеңкиге иіе болуы өзгешелігине қарай, күшлі интонация менен айтылады: Кисениң әбирейин ойлағаншы өз әбирейинди ойласаңшы, маңлай сор! (Ө. Хожаниязов). Жәрдем болмай шықса не қылайын, ладан! — деп жекирияди хәк (Т. Қайыпбергенов). Өзи төрт түйир қыз еди, оның да мениң бүйрегим бурғаны кетип қалды, әй сор маңдайым! (Ш. Сейтов).

Демек, қаратпалар гәп ишинде, хәр түрлі орында келип те интонациялық өзгешелікке иіе болады. Хақықатында, гәптин басында келген қаратпалар, тийкарынан, тыңлаушының дыққатын сөйлеушіге тартуы, нәзер аударуы, қаратуы сыяқлы шақырыу интонациясына иіе болса, гәптин ортасында яки ақырында келген қаратпалардан бундай шақырыу, үн қатуы мәнилери аңласылмайды. Олар қандай да бир сөйлеушінің тыңлаушыға болған эмоционаллық, модальлық қатнастарын билдиреди. Соңлықтан да булардағы интонация кирсе ағзаларының интонациясына усап, көтерикки дауыс пенен айтылмайды: Тапсырмаңды орындауға тиіселимен, апа! — деди Мәлийка ағасының мойнынан қушақлап (Н. Бөркекешов). Сиз ояғынан ғам жемсең, Жылгелди аға (Ө. Хожаниязов). Мына бир балықты терең суудан алып сыртқа шығарғанымыз — жаудың жүрегін байлап атқанымыз, жолдаслар! (К. Султанов).

Бул гәптердің хәммесинде қаратпалар өзлериниң гәптеги орнына қарай, гәптин басында келген қаратпалардай шақырыу, тиккелсеі қаратуы мәнисинде емес, сөйлеуши тыңлаушыға өзиниң хәр түрлі сезимин, қатнасын билдириу мәнисинде қолланылып тур. Биринши гәпте — миннетдарлық, екіншиде — тынышландырыу, үшіншиде — рухландырыу т. б. сыяқлы қатнастарды билдиреди.

Қаратпалар диалог ямаса қысқа айтылған гәптердің құрамында келгенде, олардың интонациясы гәптин улыұмалық интонациясынан парқы аз болады, қысқа пауза исленеди:

— Ассалаұма әлейкум, Есеке!

— Уәлейкум ассалам, Жәдигермисен?

— Аұа, Есеке!

— Алло, Жәдигер! Қашан келдің, қылдырып жүрсен бе?

(Т. Изимбетов).

— Қырманға берекет, Қосыбайжан!

— Әүмийин, — деп ат үстінде қолын узатты. (К. Султанов).

— Берекет тап, Сәлийма апа! — Дурыс айттыңыз, жолдас секретарь. (Ө. Хожаниязов).

Қаратпалар биргелкили болып келгенде де шақырыу интонациясы менен айтылады. Биргелкили қаратпалар гәптин басқа биргелкили ағзалары сыяқлы савау интонациясы менен айтылып, ақырына таман интонация азы-кем көтеріледі:

— Ханымыз, шайық ата, буркят аталар, агалар, — деп бұрынғыша сууық қаңлылық пенен Бородиннен еситкен әңгимелериниң көбисин қысқа айтып... сөзиниң ақырында бирлікке шақырды. (Т. Қайыпбергенов).

Қаратпалар тәкирарланып келгенде де шақырыу интонациясына иіе болады. Бундай жағдайда да тәкирарланған қаратпалардың дәслекилери бир жөп пәсен интонацияға иіе болып, ен ақырғы қаратпада интонация күшлі айтылады:

Ақбоз ат. Ақбоз ат, шаңды Ақбоз ат.

Туркыңды көргенде толып тасаман.

(Ө. Шамуратов).

Сөйлеуши қаратпа мәнисиндеги сөздерге әхмийет берип, күшлі эмоциональ-экспрессивлік мәнде қолланылғанда, қаратпалардың интонациясы көтерикки айтылады:

Әкесин сағынған балалардай,

Соңқыдан турдыңыз көрсем хәрдайым.

Кел, биз бенен бирге сырлас, Ибрайым.

Деп түсинде шақырғандай болдыңыз.

(И. Юсупов).

Таңлақ сөзлер менен қатар келген яки өзине қатнаслы сөздер менен кенейип келген қаратпалар, көбінесе гәп басында келеди хәм шақырыу интонациясы менен айтылады:

— Най, апажан-ай, сол нәресте кеуіл бөлгендей мениң хәзир ұақтым жоқ. (Х. Сейтов).

— Хау, Зорекен, ал,— деп үрмет көрсете бастады. Әх, Оразғалий, Оразғалий, бизнің дослығымыз қайда? (Г. Изимбетов).

О, қадирдан адамдар, оның бір дәптерін ғана оқып көріу үшін сиздерге ұсынамын (И. Қурбанбаев).

Қаратпалар кіріс ағзалар менен қатар келгенде де айырымлаушы интонация иіе болады. Бұндай интонация таңлақ сөзлер менен қатар келген қаратпалардың интонациясына қарағанда пәсең айтылады. Әнекей, Серкесбай аға, қызынды оқыуға жибергеннің жақсы болшы. (Т. Қайыпбергенов). Қысқасы, бәрін де есілеп қоймасыз бағайды. Ақары, Жылгелди аға, ұақыт тақалып қалды. Ал, Жылгелди аға, сен қарыу саа. (Ө. Хожаниязов).

Қаратпа ағзалардың тәптегі орналасуы өзгешелігіне қарай үтір белгісі төменде орынларда қойылады:

1. Қаратпа ағза тәптің басында келгенде, пәсең интонация менен айтылады хәм қаратпа ағзадан кейін үтір қойылады: Толғанай жеңге, қалсаң етсең де бәлннди беккем бууып, көпшиликтің тапсырмасын орындауға азаматларша тақ турмасыз болмайды. Қадирдан аға бер, сен биздердің бәримизди де сүйнеңнің үстінде сақлап тұрсаң (Ш. Айтматов). Халайықлар, тыңлаңыздар, Жәмийланың өзине құла салыңыздар! (К. Султанов). Әдиуан оқыушым, сәлі етип, 173-жылғы Абылхайыр ханның шабыулы 1723-жылғы «Ақтабан бұбырынды» атанған әлемге машхұр жунғарлар шабылуына бирде кейін болмады. (Т. Қайыпбергенов).

2. Қаратпа ағза тәптің ортасында келгенде де, пәсең интонация менен айтылады, екі жағынан үтір арқалы айырымланып жазылады: Келіңіз турмыңыз, Кәлендер аға, бизге жәрдем беріңіз, билмеген жеріміз болса йретіңіз. (Ө. Хожаниязов). Көптен бери Мақтұмының тәкірарлап жүрмен. Ибрат сөздерін оқыған сайын, ата, мұндай срип кетемен (К. Султанов). Өзін билесен, Есекке, қосы менен сазды айшанлар жақсы көрмейди (сонда).

3. Қаратпа ағза тәптің ақырында келгенде, алдынан үтір қойылады да, тәптің ақырында ұақма тәптің мазмұнына қатнасла иркилис белгілерінің бири—ноқат, сорау, үндеу белгісі ямаса көп ноқат қойылады: Асылар егілмей қалса менің үшін ең қәуіпди жоқат сол еді, Толғанай (Ш. Айтматов). Награданың құтлы басын, жолдасар! («Совет. Қарақалпақстаны»). Бул сапарыңда қылығыңды етип келмедің бе, Толғанай? Сөйтсе де, адамның қайқатлығын билгелен мақул гоі. Толғанай. Сен кетип барсаң ба, Толғанай? — Аға, кетип баратырман. Егер тири болсам, тағы аланып келермен. Хош бол, далам...

Қаратпа ағзалар таңлақ сөзлер менен қатар келгенде, интонациялық жақтан еді түрлі өзгешелікке иіе болады:

1) Қаратпа ағзаның алдында пах, хау, әх, о т. б. таңлақлар келип, көтеріңки интонация менен айтылғанда, сол таңлақ сөздерден үтір арқалы бөлініп жазылады: — Пай, анажанай, сол нәрсеге кеуіл бөлгендей менің хәзір ұақтым жоқ. (Х. Сейітов). Әх, Оразғалий, Оразғалий, бизнің дослығымыз қайда? (Г. Изимбетов). О, қадирдан адамдар, оның бір дәптерін ғана оқып көріу үшін сиздерге ұсынамаң (И. Қурбанбаев).

2) Қаратпа ағзаның алдында ай, хәй, ха /хә/, ой, о сыяқлы таңлақ сөзлер қосымша мәни беруші жаналайлық хызметте келсе, тутас бир интонация менен айтылады да, арасына үтір қойылмайды: Өтемурат ата, хә Өтемурат ата, хабарлас. Хәй жа сауылдар, тарт қылышты. Тийме атама!

О шығарлар, шығарлар,
Жасарысыз, қанат жайысыз.

(Мырза Турсун-Зода)

КИРИС АҒЗАЛАРДЫҢ ИНТОНАЦИЯСЫ ХӘМ ИРКИЛИС БЕЛГІЛЕРІ

Кіріс ағзалардың интонациясы тәптің басқа ағзаларының интонациясына қарағанда пәсірек, бірақ тез темп пенен айтылады. Бул жағынан қарағанда, кіріс ағзалардың интонациясы өзине таң өзгешелікке иіе екенлігі көрінеді.

Хәқыйқатында да, тәптің кіріс ағзалары, көбінесе предикативтік сыпатқа бейімленіп, өз алдына бир синтагма дүзінп келеді. Сонылақтан кіріс ағзалар хәр ұақыт өзі қатнасла тәп ағзаларынан пауза арқалы бөлініп айтылады. Бірақ, булардың арасындағы интонация олардың мәнилік хәм интонациялық байланысын үзбейди, керисинше, оларды тәптің құрамына бириктирип, тәптің ұлыұмалық мазмұны яки оның бир ағзасына болған мәнилік байланысын күшейтеди, тәптің мазмұнына модальлық мәни береді.

Тәптің кіріс ағзаларының интонациясы барлық жағдайда биргелікди болмайды. Олардың гейпаралары көтеріңки айтылса, айырымлары пәсең айтылады. Бул жағдай кіріс ағзалардың тәптегі орнына хәм морфологиялық билдируіне де байланысла болады. Мәселен, кіріс ағзалардың тәптің басында келиуі, ортада хәм ақырында келген түрлерине қарағанда интонациялық өзгешелікке иіе болады.

Тәптің басында келген кіріс ағзалар предикативтік сыпатқа бейімленіп, логикалық пәтті өзине алады, интонациялық жақтан басқа орында келген кіріс ағзаларға қарағанда, біраз көтеріңки айтылады. Олардың модальлық мәнісі күшейіп, тәптің тийкаргы бөлегіне өтеди де, сол арқалы тәп модальлық мәнге иіе болады: Мүмкин, қям де болса бирсү жығып кеткен шығар?

Ҳақыйқатында, ол сөзден утылган еди (Ө. Хожаниязов). Қалай да, ол бүгін теңиз жағасына шығып қайтпақшы. Қулласы, бір бәвелер табылатуғын еди. Балки, менің ондай гәплерге жоқлығыннан болыуы да итмәл (С. Салийев). Мейли, бәрн-ақ өз атына жаздырайың (К. Султанов).

Бұл гәплердің хәммесинде де кирис ағзалар гәптің басында келип, көтеринки айтылады. Олардан аңласылған модальлық мәни гәптің улыұмалық мазмұнына өтеди, гәптің баянлауышынан да кирис ағзалардың тәсири тийкарында модальлық мәни аңласылып турады.

Ал гәптің ортасында хәм ақырында келген кирис ағзалардың интонациясы пәсен айтылады. Айырым жағдайларда олардың интонациясы гәптің улыұмалық интонациясынан жүдә аз мүғдарда, хәтте сезилерлик дәрежеде болмай қалыуы да мүмкин. Бундай жағдайларда айырым кирис ағзалардың (әсіресе ортада келгенде) синтаксислик функциясын анықлауда қыйыншылықтар да ушырасады: Зайыров жерге түсип, әдеттегише, пахта атызларын аралап кетти. Бундай бола қойған жағдайда, мүмкин, оның өзи сезбеген шығар. Қойтсе де, пахта берсек есап, әйтеуір. (Ө. Хожаниязов). Сөзди термелеп, қулласы, саған айта-жақ ойын жеткереди. (С. Салийев). Әлбетте, аспанға қарап сөйлеуге бола ма, ақыры (Т. Қайыпбергемев).

Бұл мысалларда кирис ағзаларды айтқанда интонация пәсен, бірақ тез темп пенен айтылады, хәтте олардың айырымлары гәптің улыұмалық интонациясына ортақласқандай болып сезиледи. Мәселен, ең дәлелки гәптеги дыққат етилген сөзде кирис интонациясы айтылмаған жағдайда, гәп әдеттеги жай гәп халына өтеди, дыққат етилген сөздің синтаксислик функциясы да өзгереді. Салыстырыңыз: Зайыров, әдеттегише, пахта атызларын аралап кетти деген гәптеги әдеттегише сөзин гәп ишінде хәш қандай интонациясыз, гәптің улыұмалық интонациясы басымында айтқанымызда, бұл сөз баянлауыш пенен жүпкерлессіуши байланысқа (әдеттегише аралап кетти) түсип, пысықлауышылық хызмет атқарады. Демек, гәптің кирис ағзаларын анықлаудағы тийкаргы белгилердің бири олардың интонациялық өзгешелигине де байланыссы болады.

Сондай-ақ, кирис ағзалардың көтеринки айтылыуы кирис ағза функциясын билдириуши сөзлерге хәм оның гәпте қолланыу сыпатына да байланыссы болады. Мәселен, кирис ағзалар таңлақ хәм аўа, жоқ сөзлеринен, эмоциональ мәниде қолланылған гей-пара силтеу хәм сорау алмасығынан болып келгенде, экспрес-сивалик-интонациялық сыпатқа ийе болып, гәп ишінде айырымланып турады: Пах, қандай таза, қандай жағымлы хаўал (А. Бекибетов). Хаў, нним, күтә жүдәп қалыпсан ғой. (К. Султанов). Көре қал, пахтасы питик болады.—деди Мәлпей. Әне, шатақ жери сол (Ө. Хожаниязов). О, құдирет, Устирт кешиниң гөззаллығын айтпайсаң-ау! Қалай, хәзирги исиң өзиңе унай ма?

Жоқ, мен оны кууып жетемей! (С. Салийев). Аўа, Сергей достым, жұмыс жөнн қалай, нан табыуға бола ма? (О. Бекбайлов).

Кирис ағзалардың интонациясы тамамланбаған, яғниый уақытша дауыс тоқтамна (паузаға) ийе болады, гәптің басқа ағзаларынан айырымланып айтылады да, гәп ишінде үтир арқалы болынип жылады. Егерде кирис ағза уазыйпасын билдиретуғын сөзлер тамамланған, яғниый гәплик интонацияға ийе болса, бундай жағдайларда олардан соң айтылыс мақсетине қарай, ноқат, үндеу, ямаса сорау белгилериниң бири қойылып, өз алдына гәп дүзип турады. Енди бундай сөзлер кирис ағза уазыйпасында емес, жай гәплердің айрықша бир түри сөз-гәп функциясын атқарады:

- Демек, хәр жылы қосылып барады екен дә.
- Әлбетте. Ақыры быйыл уша түйнек салған жүзим ендиги жылы сырығып қалмай ма?
- Мүмкин, Мәлпей сояқта шығар.
- Итмәл.
- Ал сен, бұл жерде қарауыллық еттиң бе?
- Балки, солай десе де болады. (Ө. Хожаниязов).
- Гәпти ушырдың-ау, аға.
- Әлбетте. Сендей шайыр болмасақ та, нним, қара дүркин гәптеги қыятлар басылмайды (К. Султанов).
- Аўа, хәзир бизни маңлай алды ортаң қолдай адамшымыз.
- Жоқ, болмайды, сен журттан артық емессен. (Ө. Хожаниязов).
- Бәрибир, оннан кейин сениң балаң да барған ғой?
- Аўа.
- Қөмекбай ағай келди ме?
- Жоқ. (Ж. Аймурзаев).
- Ох, бала бий, сөзин зилдей?
- Уах. Қарамы ийт, ақыры кеўлиңдегини ислеген скен-дә.

(Г. Изимбетов).

Бұл гәплердеги дыққат етилген сөзлер интонациялық жақтан өз-ара айырмашылыққа ийе. Олардың бири тамамланбаған интонация арқалы айтылып гәптің тийкаргы бөлегинен үтир арқалы болынип жазылып тур. Бундай жағдайда сол сөзлер кирис ағза функциясында келеди. Екиншиси—тамамланбаған интонацияға ийе болып, сөз-гәп функциясын атқарады.

Кирис ағзалы гәптер де сорау, үндеу интонациялары арқалы айтылады. Бірақ кирис ағзалы гәптердеги сорау, үндеу интонацияларының айтылыуында барлық жағдайда кирис ағзалар сезилерлик болып алмайды. Тек айырым таңлақ, алмасық сөзлерден болған кирис ағзалы гәптер ғана, көбинесе үндеу интонациялар арқалы айтылады. Қалған жағдайда сорау, үндеу интонацияларының айтылыуы, гәптің улыұмалық мазмұнына, яки сорау, үндеу мәнилери билдиріуши грамматикалық құралларға байла-

нысы болып келсін: Бийшара, қәйтін жығылды екен, ат тепкен бе, қалай?—деп губирленіп тұр. (Т. Қайыпбергенов). Бәсе, ше, шаппасақ болмайды,—деп Сәлийма кейін, серпилді. (Ө. Хожаниязов). Ал, бирақ, әттең, суу әпсек! Суу! (К. Султанов).

Бұл гәптерде үндеу интонациялары кирис ағзалардың эмоциональлық қатнасына байланысы айтыл тұр. Мәселен, мына гәптерде сорау, үндеу интонацияларының билдирілуі кирис ағзаларға қатнасы емес. Салыстырыңыз: Болким, сен де хөнердікмет үйреніп қайтарсан! — Пай, Бектемир, қызық жигітсең де, тургел енді! Өйбей, сорымай, орысша кийинипті ғой!—деді суқ бармағы менен бетін сызып. Қалай, келесі жылы пахтаны қарықтап егнуге кирисесіз бе? (Т. Қайыпбергенов). Қәне, қим алтын қабақ атыуға қарыйдар? (Ж. Сапаров).

Бұл гәптердің хәммесінде де сорау, үндеу интонацияларының айтылуы кирис ағзаларға қатнасы емес. Мәселен, дәлелки гәпте үндеу интонациясының айтылуы гәптің улымалық мазмұнына қатнасы. Сондай-ақ, екінші, үшінші гәптердегі үндеу интонациясы баянлаушыларының құрамындағы да, ғой жанайлары арқалы билдиріледі. Ал, ең соңғы екі гәптегі сорау интонациясы да гәпке сорау мәнісін беруіші сорау жанайды (бе) хәм сорау алмасығы (ким) арқалы аңласылып тұр.

Демек, кирис ағзалар гәптің тийкарғы бөлегінен интонация арқалы бөлініп айтылады. Орын тәртіби жағынан гәптің басында, ортасында хәм ақырында келсе береди.

Гәптің кирис ағзалары, тийкарынан, гәп ішінде үтір арқалы бөлініп жазылады. Егер кирис ағзалар гәптің басында келсе, кирис ағзадан кейін, ортада келсе екі жағынан, ал гәптің ақырында келсе, кирис ағзаның алдынан үтір қойылады: Мүмкин, бала емес, ал кемірдің өзі келгінди шығар? Мейли, бұл жөніндегі гәпти кейінірек айтармыз (Ш. Айтматов). Әттегенай, сөз болғанына, перзент, ақлық дегеннің несін айтасаң (Ж. Аймурзаев). Улымға халықлық иске кесепт келтірсе, әлбетте, жақсы нәрсе емес. Мең, мәселен, Иванова деген орыс хаялынан үйрендим (Т. Қайыпбергенов). Бұл шигит емес, суу түбінен шыққан хәсыл гәуһар, ақыры (Ө. Хожаниязов). Мениңше, бундай өжетлікке, өзін боладылыққа ырқ бермеу керек (сонда). Мениң соларға қарсы болуым керек ғой, шамасы (Т. Қайыпбергенов).

КИРИС ХӘМ КИРИТІПЕ ГӘПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

КИРИС ГӘП

Кирис гәптер мәнилік хәм интонациялық жақтан кирис ағзаларға уқсас, ал дуэллинен жағынан баслауы—баянлаушылық қатнаста ямаса гәптің екінші дәрежелі ағзалары менен кенейіп, гәптік структурада келеді. Олар гәптің ажыралмас бір

бөлегі ретінде тийкарғы гәптің құрамына киреди хәм сөйлеушінің сол гәптен аңласылған өз пикиріне болған хәр түрлі қатнастарын билдиреди. Интонациялық жақтан гәптің тийкарғы бөлегінен пауза арқалы бөлініп айтылады. Мысалы: Өзім билемен, олардың зейініне тиймей, жасырын руқсат беріп қойыппан (Т. Қайыпбергенов). Дурысын айтсам, сүүретімди күнде сорап, мазамды алып жүр (Ш. Сейитов).

Бұл мысалларда дыққат етілген сөзлер тийкарғы гәптің құрамында гәп түрінде келип, кирис гәп функциясын атқарады. Олардың кирис гәп екенлігі баянлаушы хызметіндегі сөзлердің предикативлікке тән белгілерінен ямаса баянлаушы құрамына гәптің екінші дәрежелі ағзалары кирип, кеңейіп келиуі арқалы билдиріледі.

Кирис гәптер тийкарғы гәптің мазмұнына қатнасы кирис функциясында келиуіне байланысты, көбінесе гәптің бас позициясында келеді. Гейде олар тийкарғы гәптің ортасында хәм ақырында келеді.

1. Кирис гәптер тийкарғы гәптің құрамында келген менен, гәп ішінде мәнилік хәм интонациялық өзгешелігіне қарай, тийкарынан, үтір, жекке сйірек сызықша арқалы бөлініп жазылады:

1. Кирис гәптер тийкарғы гәптің бас позициясында келгенде, кирис ағзаға ұсап, гәптік интонация менен айтылады хәм жазыуда кирис гәптен кейін үтір қойылады: Өзіңіз билесіз, хәзір кадрлар таңлау бас мәселе болып отыр (Ө. Айжинов). Сол айтқандай, ыссының өзі де быйылғы жылы жаңа басланды ғой (Т. Изимбетов). Ким айтса, айта берсин, Үстірттің бел тамырында мен де айналғанман (С. Салиев). Ырасымды айтсам, әуел баста мен де өмірдің жаңа аңғар менен баратырғанын түсінбедім. (Ө. Хожаниязов).

2. Кирис гәптер тийкарғы гәптің ортасында келгенде, интонациялық жақтан екі түрлі өзгешелікке ие болады:

а) кирис гәптің алды-артынан іселенген интонация пәсен айтылғанда, екі төрпелеме үтір арқалы бөлініп жазылады: Тың жерлерди өздестіруди нәзерде тутатуғын болсақ, ең тийкарғысы соннан ибарат, бунда мәмлкетиміз ең әхмийетли, маңызлы Ұа-зыпаны алға қойды. («Совет Қарақалпақстаны»). Жол бойы, қай ұақ екенін ким билсин, самал, жауын, күн жеп тозыуы жеткен машинаның покрышқасын тауып алдық. С. Салиев). Тапкен тастай қараңғысында, жасыратуғыны жоқ, қыз түүе қыра шығыу бас қайғы (К. Султанов). Сол күнлери булар Кумбел станциясында вагоннан түсірилген көмирди қыямайлап үйіп, бүге-кеңдеп жүргенде деп оның көмір шарбағына, шамасы өз жұмыстары менен жүрген болса керек, қырдан түйелі бір қазақ келди (Ш. Айтматов);

б) кирис гәптің интонациясы әдеттегіден гөре созылықрап

айтылғанда, еки тәрәплеме сызықша арқалы бөлинип жазылады. Крестьян балаларын ким көп көрген болса—мен ойлайман—соң өмирди сүйеди (В. Некрасов). Темир жол—жердин шекте тамыры дүрсилден тур—поездар ол жаққа да, бул жаққа да, өтип атыр. (Ш. Айтматов).

Бул сыяқлы кирис гәплердин тийкарғы гәптиң ортасында келип, сызықша арқалы бөлинип жазылуы орыс тилиниң тәсири арқалы дүзилген гәплерде хәм аударма материалларда ушырасады.

3. Кирис гәплер тийкарғы гәптин ақырында келгенде, кирис гәптен алдын үтир қойылады да, пүтин гәптин соңында гәптин мазмунына қатнасы тийисли иркилис белгилери қойылады: Биреудин атап берген ақшасы менен затын алмасаңда уят, өзин бил. (А. Бекимбетов). Жигирма аўды урлатып, мурны ууылып сүйинши сораўға келяпти. 20 аў қанша балық услайды, өзиниз билесиз. (К. Султанов). Жүзери атылда не қылатуғын едим, өзин билмейсең бе... (А. Бекимбетов). Мурат шайық, Маманға ақ боз атының баласын енши қылғансаң, билемен (Т. Қайыпбергенов).

КИРИТПЕ ГӘП

Сөйлеуши өз пикирин баян етип турғанда тийкарғы гәптин улаўмалық мазмунына яки оның бир ағзасына қосымша түсиник ямаса ескертиу жасауы мүмкин. Бундай қосымша түсиник, ескертиу ретинде келтирилген гәплер тийкарғы гәптин ишине киритиледи ямаса соңына қыстырылып айтылады.

Киритпе гәплердин интонациясы, тийкарынан, еки түрли болады. Олардын бири кирис гәплердин интонациясына усап, тезлескен темп, пәсең, қысқа дауыс (интонация) пенен айтылады. Екиншиден, тезлескен темп, созыққы интонацияға ийе болады.

Киритпе гәплер дүзилісине қарай жай хәм қоспа гәп түринде келеди. Олар орын тәртиби жағынан тийкарғы гәптин ишинде хәм сыртғында жайласады. Усы орын тәртиби хәм интонациялық өзгешелигине қарай, киритпе гәплерге төмендеги иркилис белгилери қойылады:

Киритпе гәплер тезлескен темп, пәсең интонация менен айтылғанда, олар еки түрли иркилис белгиге ийе болады:

1. Скобкаға алынып жазылады. Скобкаға алынып жазылған киритпе гәпке мәнисине қарай ноқат еки түрли орында қойылады.

а) киритпе гәп тийкарғы гәптин ишинде келгенде, скобканың ишиндеги киритпе гәптин соңына ноқат қойылады: Оразғалий бүгин де бар кийимин кийинши, маған еликлеген бе, жалаң бас (мен жалаңбас жүретуғын едим) киятыр (Г. Изимбетов). Олай емес, Нуртай аға (Темировтың аты Нуртай еди, көбинше аўыл адамлары оны фамилиясы менен атайды.) сиз қәтелесип киятырсыз (Ө. Хожаниязов). Хаялының айтқанларын тыцлап отыр-

ған Боранлы Едиге (Урыстан қайтқаннан бери усы Боранлы разьездинде жұмыс ислеи жүргендиктен, бул атираптағы адамлар оған усындай лақап берген еди) гүректәй ап-аўыр қолларын дизелериниң үстине қойып, тынжырап қалды. (Ш. Айтматов).

Бундай жағдайда киритпе гәп тийкарғы гәптин бир ағзасына қатнасы болып, соның түсиник гәпи ретинде келеди:

б) киритпе гәп тийкарғы гәптин кейнинде (сыртғында) келгенде, тийкарғы гәптин кейнине де, киритпе гәптеги скобкадан кейин де ноқат қойылып жазылады: Аўқатты бизиң үйден ишегитернатта жата бер. (Мектептин жаңында алыстан келген оқыушылар ушын интернат бар еди) (Г. Изимбетов). Егер шеттеп келген биреу бийтанислық етип, бул не қылған гарри өзи, хаял бала-шағаның арасында былғасып жүрген, бул аўылдың жас жигитлери қапылып қалып па екен дегендей болса, Мөмин оған: «Қайтыс болған адам мениң жан ашырым, ағайним еди»,—деп қоя береді. (Ол барлық бугы руўының адамларын өзине тәбия көретуғын еди.) (Ш. Айтматов).

Бундай жағдайда киритпе гәп мәнилик жақтан тийкарғы гәптин бир ағзасына да, улыўма гәпке де қатнасы болып келеди.

Киритпе гәп тийкары гәптин ортасында келгенде, қысқа пауза арқалы айтылып, алды-артынан үтир арқалы айырымланып та жазылады: Аўылдың ортасындағы кишкене қумлықтын үстине мийип белине сүйенип, уйқысы шалалау болса итимаал, қатты еснен алды (Ө. Хожаниязов).

2. Киритпе гәплер тийкарғы гәптин ортасында келип, тезлескен темп, созыққы интонация менен айтылғанда еки жағынан сызықша арқалы айырымланып жазылады: Райаткомның баслығы да—ол да қәнигеси бойынша агроном еди—бир қолхозға баслық болып аўылға көшип кетти. (Ө. Хожаниязов). Дәслепкиси—соңынан билдим—қашқын—Капрал Белобородов скени билдим. (А. Пушкин).

БАСҚА ГӘПЛИ КОНСТРУКЦИЯНЫҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

БАСҚАНЫҢ ГӘПИ

Сөйлеуши ямаса автор өз сөзиниң ишинде басқаның сөзи ямаса гәплерин келтирип те айтады. Сөйлеушиниң сөзи менен басқаның гәпниң бирлиги басқа гәпли конструкцияны дүзеди.

Текст ишинде басқа гәпли конструкциялар еки түрли усулда дүзиледі: 1) басқаның гәпи теке ишинде абзацсыз избе-из, жай диалогсыз түрде берилиуи мүмкин; 2) басқаның гәпи текет ишинде диалог түринде бериледи.

Бул берилиудин биринши усулы бойынша туўра гәплер жабықда, көбинесе тырнақшаға алынады. Туўра гәплер қайсы орында кәссе де бас дәриптен басланып жазылады. Бул жағдай, кө-

бінесе монолог түрінде ушырасады: Мен оның диккийген жауырына қарап, сонынан басымды төмен алдым да ашышлы түрде: «Ах, Субан-ай, өсте ақырын қартайып та баратырмыз-ау енді. Халық қатары түтін түтетіп қиятырмаз, өйтеуір. Не қыларсан, енді. Уақытты ұстап туруу қолдан келмейді. Жақында ғана емеспеди бیرهуиміздің жигит, бیرهуиміздің қыз болып жүргеніміз. Жылдардың зымырап өтіп баратырғанына қара. Сонда да адамның көзі бұл дүниенің қызығына тоймайды. Еле ғаррылыққа жеңдіре қоймаспыз! Турмыстың ғалма-ғалы еле таусыла қоймас. Қәйтсекте, қосағымызға қартайғаймыз» деп ойлашып аспанға қарасам, жүрегім «суулап» кетті... «Хәй, тоба!» — деп жағамды ұстадым (Ш. Айтматов).

Туұра гәп пенен автор гәптерінің арасына олардың дүзіліслік, интонациялық хәм орып тәртібіне қарай төмендегі иркіліс белгілері қойылады:

1. Туұра гәп автор гәпінен бұрын келсе, туұра гәп тырнақшаға алынады, ал туұра гәптен кейін мәнісіне қарай үтір, сораф ямаса үндеу белгілерінің бири қойылады да, автор гәпінен алдын сөздік қойылып бөлініп жазылады: «Балам, мийнет адамды құрметке бөлсең», — деди Нәзігүл («Еркін Қарақалпақстан»). — «Қызлардың колхозда ұллы күш екенін не менен көрсете аласыз?» — деди Гүлжамал (Ж. Сейтназаров). «Аттың шегі тайыпты», — деп ойлады Танабай (Ш. Айтматов). «Хә сени ме, тоқтап тұр, достым, бир күні болмаса бир күні бетше-бет келгенде есине түсіріп қоярман сені.» — деп ойлады Танабай постының шалғайын қымтап (Ш. Айтматов).

2. Туұра гәп автор тәрәпінен кейін келсе де, автор гәпінен соң екі ноқат қойылады да, туұра гәп тырнақшаға алынып жазылады: Жумагүл былай деди: «Сен хәқыйқат адамсан, Палұан!» (Ө. Айжанов). Ол китапшасына бир үніліп алды да былай деди: «Сен жүдә дурыс айтасан, Вилько. Басқа халықтың тилинде сөйлей адмасаң, саңырау адамға ұсайсаң». (З. Воскресенская). Үлкен-киши оны танытуғын еді: «Гүлсары!», «Танабайдың жорғасы», «Ауылдың сәни»... — деп тилге алатуғын еді (Ш. А.).

3. Туұра гәп автор гәпіннің арасында келсе, автор гәпіннің дәслепки бөлегінен кейін қос ноқат, туұра гәптен соң мәнісіне қарай, жоқарыда бирінші қағыйдада көрсетілген иркіліс белгілерінің бири қойылады хәм автор гәпи сызықша арқалы бөлініп турады: Буларды көзден өткерип шығып Марья Александровна: Булқарадағы нәрсені хәммеси Володинның балалық шағын ядына алады, — деген ойға келді. Бизін халқымыз: «Өз слин — жер туғы, киең ели — қарамық», — дейді (З. Воскресенская). Ең гәзеби қайнап қорлығының келгени соншы: «Исин болмасын!» — дегеннен басқа гәп аузына түспеди (Ш. Айтматов).

4. Туұра гәптің ортасында автор гәпи келип, туұра гәп екіге бөлініп айтылғанда, туұра гәптің бирінші бөлегінен кейін хәм

екінші бөлегінен алдын үтір хәм сызықша қойылады: «Қымбатлы кәсіплесім», — деди ол, — ана жүрегі хәқыйда еле бир де медицина сәбақлығында жазылмаған, оның құдіретлілігінің сырлары, ашылмаған». (З. Воскресенская). Саған тағы да айтамап, — деди Бекимбет, — қызбалықтың ақыры қызыл жүзінди солдырып уятқа қалдырып жүрмесин (Ө. Айжанов).

Туұра гәптің берілуінің бирінші усылы «туұра гәп жазыуда тырнақшаға алынып жазылады» деген қағыйда барлық жағдайда сақланбайды. Хәзирги көркем шығармаларда текет ішінде басқаның гәпи, көбінесе тырнақшаға алынбай жазылады. Тырнақшаға алынып жазылуы, тийкарынан, цитата түрінде келген басқаның пикирі (гәпи) үшін характерли.

Басқаның гәпи текет ішінде диалог түрінде қысқа абзац пенен берілгенде, тырнақшаға алынбайды. Бул сыяқлы диалог түріндегі хәр қатнасушының гәпи жаңа қатардан басланып, алдынан сызықша қойылады. Олардың текет ішіндегі басқа иркіліс белгілері жоқарыда көрсетілген иркіліс белгілері сыяқлы туұра гәптің ұлыұмалық қағыйдаларына қатнасы болып келеді: — Сіз хәзир жүресіз бе? Мени Рыбачёге дейін алып кетип, — деп шофёрдан өтініш еттім.

— Яқ, ағай, имканиятым жоқ! — деди.

— Сізден жүдә өтініш соранаман.

— Мени қыстаулы жұмыс пенен Фрунзеге шақырған екен.

— Түсініп турман. Кеулицяге келмесин, ағай. Хәш камди де алмайман, — деди.

— Мен журналист едм. Оғала асығып турман. Қанша ақша керек десеңіз де берейін...

— Гәп ақшада емес, ағай, — деп гәпімди бөлди де, ол ашыу менен машинаның дөңгелектерін теуіп көріп атырып: — Басқа уақытта ешейін-ақ алып кетейін. Ал хәзир... Мүмкин емес, кеулицяге ауыр алман. (Ш. Айтматов).

ЦИТАТАНЫҢ ИРКИЛИС БЕЛГІЛЕРІ

Сөйлеуші ямаса автор өз пикирін тастыйықлау, түсіндіру ямаса тийкарлы өтіп айтыу үшін басқа бیرهудің мийнетлеріндегі пикирлерден де пайдаланады. Бул сыяқлы келтірме пикирлер цитаталық хызметти атқарады.

Цитата дүзілісіне қарай толық гәп түрінде, бир неше гәптердің дизбеги түрінде де, ямаса сөйлеушінің (автор) гәпіннің ішінде оның бир бөлегі (туұра гәп) түрінде де беріледі. Олардың иркіліс белгілері төмендегіше:

1. Егер цитата туұра гәп түрінде келтірилсе, онда ол, көбінесе автор гәпи менен бирге аралас түрінде қолланылады. Бундай жағдайда цитаталы гәптердің иркіліс белгілері туұра гәптің иркіліс белгілері менен бирдей болады. Цитата, тийкарынан, тырнақшаға алынып, бас хәріптен басланып жазылады: Ма-

дау шешилүүге тийинчи болды да, еки тәрәптин пикири де талқыга түспекчи (Ө. Айжанов). Бас үзирдин қыяллары да таң усылай еди, бірақ сабырлылық етті (Т. Қайылбергенов). Хаяллар бири-бири қушақлап жылап атыр, сонда да түсінбейди (Ш. Сейитов). Уақытты өткеріу үшін шоферға атирапына нәзер салады, гөйде алда созылып атырған жолға қарайды (Ж. Сапаров). Я Со-набай сөңип, азаплап атыр да, я толғатып атыр. (Ө. Айжанов).

3. Дизбекли қоспа гәптиң қурамындағы жай гәптердин арасына қос ноқат қойылады. Қос ноқат төмендеги орынларда қолданылады:

а) дизбекли қоспа гәптиң дәслепки компоненти улыұмалық абстракт мәниде айтылып, соңғы компонент оның түсіндириушиси сыпатында келгенде, түсіндириуши гәптен алдын қос ноқат қойылады. Бундай гәптерде дәслепки компоненттиң қурамында абстракт мәнили алмасық сөзлер келеди: Бүгин де сол әдетин қылды; әкесиниң алдына жууырысып мойнынан қушақлады (Т. Қайылбергенов). Илгериде «Ахунойды» сууғарғанда сондай болды: үйреклер түпи менен ғауырласып, бир-бирине суу шашып йинап, мәзи-майрам болып қалып еди (Ө. Хожаниязов). Өтсебайдың қәтелги мынадай еди; оның ойынша суу бар жердин бәринде балық бар. Мәселе былай шешилди; Бегжанның талабы бойынша разведка ортадан басланып теңиздин жағасына дейин келинеди (Ө. Айжанов);

б) түсіндирилмели дизбекли қоспа гәптиң түсіндириуши гәпи көп компонентли ямаса биргелкили әғзалы болып келгенде араларына қос ноқат қойылады: Халықтың руўхланған дәретиушилик мийнети өз нәтийжелерин берип атыр; өндиристин қәплеген әхийетли тараўларында биз жобалы тапсырмалардан озып баратырмыз ямаса белгиленген мақсетлерге жетиуди гарантиялайтуғын нәт пенен баратырмыз. Асқар көктеги шағырайға жарық жулдызға қарап алып тағы алдына жүреди; я төрт тәрәпине нәзер салып қарайды, я тын тыңлайды (Ө. Хожаниязов). Бул саатларда ноябрь өзиниң жиңли минезин көрсете баслаған еди; ызғырық самал қумның уңдай майда шөгесин изине ертип төбелердин араларын айналып шалты, қумлы борасынды бир-бирине соқлығыстырды, адамды үйдин орнындай жерде адастырды. (Қ. Досанов). Туяқлары астындағы қатты жердин аманат екенлигин сезген аттын солғын муңлы қыялында өмиштеги бир емески көринисаер жаңлады; жаздын сол бир ұзақ күнлериндеги таулардағы шық түскен ширели көк майса шөптердин таң қарларлық қәм әжайып келбеті... анау төбеден мынау төбеге құлдыраған айғырдай шарықлаған қуяш бәри-бәриде оның көз алдына елеслеп келе берди (Ш. Айтматов). Ауыл-арасы тым-тырыс: ийт үрмейди, адам жүрмейди (Қ. Досанов). Анау күнги актив мәжилсиниң қарары көл кешикпей өз шешимин тапты; жоба қайта қаралып, балықшылар иске қайта бөлиниди (Ө. Айжанов);

в) дәнекерсиз себеп-нәтийже дизбекли қоспа гәптиң қурамындағы жай гәптердин нәтийже билдириуши жай гәпи бурын келгенде, сол гәптен кейин еки ноқат қойылады: Айдананын қууанышының шети болған жоқ; ғауапалар жасыл квадратлар болып, қолдан диген маржандай қатарласты (Ө. Хожаниязов). Бірақ арадан үш ай өткеннен кейин булттан шыққан күндей бахтым ашылды; Анатолий табылды (М. Шолохов). Қара ийт суртанып көринди; оның арқасын шыбынлар қапалаған еди (Л. Толстой). Барлық республика сол заматта-ақ жәбир көргенлерге жәрдемге келиуиниң арқасында гөна қайғылы жағдай жүз бермеді: қатерлер, пертолетлар, кемелер, гидросамолетлер—барлық қураллар адамларды қутқаруға, Әмиўдорьяның ылай сууына қарсы гүреске жұмсалады («Совет Қарақалпақстаны»). Танабайдың үлесине онша жамап отар тиймеди; олар еки-үш мәртебедің қозылаған саулықлар еди. Күн ашылуы менен тағы бир пәле-кет жүзеге келди; жердин үсти музғала тайғақ болды. Оның қай тәрәпке кеткенин билиуге болмайды: нәди жамғыр жууын кеткей (Ш. Айтматов).

4. Дәнекерсиз дизбекли қоспа гәптердин компонентлериниң арасы сызықша арқалы бөлинип жазылады. Сызықша арқалы бөлинип жазылған дизбекли қоспа гәп, тийкарынан, еки компонентли болып келеди. Оларға сызықша төмендеги жағдайларда қойылады:

а) дизбекли қоспа гәптиң дәслепки компонентиниң мазмуны соңғы компонент арқалы түсіндирилип келгенде, еки жай гәптин арасына сызықша қойылады. Бундай жағдайда дәслепки компоненттеги тийкаргы дыққатқа алынған сөздин орнына екінши компонентте сол сөзге қатнаслап бул алмасығы қолданылады: Биреудин муңлы дауысы еситилди—бул үй алдында сыйыр сауып атырған Гүлзардың дауысы еди (Х. Сейитов). Олардың үйине фортепьяно муғаллим келип сабақ берип жүрди—бул мәскүнем, бірақ күтә мийирман немец еди, мәс болғаны үшін арзан муғаллим еди. (Н. Г. Чернышевский);

б) дизбекли қоспа гәптиң дәслепки компонентиниң мазмуны анық болмай, улыұмалық мәниде айтылған жағдайда, соңғы гәп арқалы айқынласады да, дәслепки жай гәптен кейин сызықша қойылады: Күн тәртибинде бир мәселе тур—ол тууысқан республикалардың суу нызамының тийкарынын проекти («Совет Қарақалпақстаны»). Сол бахыт қәм уақты-хошлықтын ҳәрәкетке келтириуши күни де, қахарманлары да усы қыз бенеп жигиттин өзлери болып отырыпты—олар Әбдимурат пенен Люба Ким. (Т. Нәжимов.) Жүрер жолымыз онша алыс емес—стапшиға шеккем 60 километрдей-ақ еди (М. Шолохов). Биз бес жыллықтын күтә жуапкерли дәуирине кирдик—байылығы жыл анығында бесжыллықты бизни қандай нәтийжелер менен жуўмақлайтуғынымызды белгилейди. («Совет Қарақалпақстаны»);

в) дәнекерсиз дизбекли қоспа гәптің компонентлери қарсыласлық хәм себеп интонациялары арқалы байланысып келгенде, яки жай гәптің арасы сызықна арқалы бөлинип жазылады. Бундай жағдайда дәслепки жай гәптің соңында интонация бир аз көтерилки хәм созықны айтылады: Ол от жаққышлық ямаса сипекешлик орын излеп хәр кимге барды—нәтийже шықпады. (А. Гайдар) Олар қорғаннан далаға шығыўға ересе алмады—душпан өзини қорғануў ҳалқасын бириктирип қойған еди. Немелдердин Мухавецтен резиналы қайықларға минип сауаш пенен өтпүге хәрекетлеринен де нәтийже шықпады—автоматшылар минген онлаган усындай қайықлар бизни айтқышларымыздың жаўдыраған оқлары менен суўдың түбине батып кетти. (С. С. Смирнов). Сен оған жақсылық етсең—ол саған жаманлық ислейди. Келген пәтте-ақ оны қайғылы хабар қайыстырып таслады,—баласы элле қашшан-ақ шетнеген екен. (Ш. Айтматов);

г) дәнекерсиз дизбекли қоспа гәптің компонентлери мөнилери биргелкили, ынрайлас айтылып келгенде де—еки аралықта сызықша қойылады. Бул жағдайда гәп тийкарынан еки компонентли болып, интонация бир аз созыққы айтылады; Бизлер баслаймыз—әуладларымыз инткереди («Совет Қарақалпақстаны»). Адамлардың абаданлығы өсип атыр—бес жыллықтың бас ұазыйпасы турмысқа асырылып атыр («Совет Қарақалпақстаны»). Бөримиз жабылып ислеп таслаймыз—қосымша хақы төлейди. (Ш. Айтматов).

5. Гейпара жағдайларда айқыланушы ағза дизбекли қоспа гәптің компонентинде келеди де, айқыланушыны түснндириуши гәп ағзалары соңғы компонентинде келеди. Бундай орындарда да сол айқыланушы гәптен кейин қос ноқат қойылады да, биргелкили айқылаушыларға қатнасылы улыўмаластырушы сөз постпозициялық орында келип, алдынан сызықна қойылады: Хаалық неге шебер болса бөри исленди: қобыз ба, доңыз қабақпа, дуўтар ма, домбыра ма, сырнай ма, үшпелек пе, баламан ба—барлық сөз эсбаплары жаңлады. (Т. Қайыпбергенов). Көп жұмыслар ислеу керек болды: жерди тегне, етип қарталау, шорлықтан тазалау үшін қум хәм хасыл топырақлар төгиу, суў алып келиу—инне, усындай ауыр хәм қыйын ислер забердесликти, паққан ислеуди күтип турды. (Ө. Хожаниязов).

6. Дизбекли қоспа гәптің қурамындағы жай гәптер мөнилик жақтан өз-ара тығыз байланысы болмай, хәр түрли болып байланысса, биринши жай гәптен кейин ноқатлы үтир қойылады: Адамларының кейпи жақсы; бизиң уллы Уатанымыз белгиленген мақсетке қарай беккем иссинили адым менен баратыр. («Совет Қарақалпақстаны»). Бир күни аң аўлауда жүрген Сонабай қуырығы аршин келетуғын қораз қырғауылды ушардан атты; оғы қәте тийип, ол сарқып кетти де, жылқышының қасына түсти. (Ө. Айжақов).

Хәм, және, ямаса дәнекерлери хәр бир жай гәп пенен қайта-

данбай, тек еки компонентли дизбекли қоспа гәпти байланыстырып келсе, жай гәптердиң арасына иркилис белгиси қойылмайды: Енди ол еилеп туруўды ойлады хәм қармаланып жүрип шөптің бир пугасына қолы тийди. (С. Салиев). Әбдимурат саатышөптің бир пугасына қолы тийди. (С. Салиев). Әбдимурат саатына қарады, уақыттын тезлик пенен отип атырғанына ишпен қыйналды хәм көз алдына нәубеттеги жұмыслар едслеп кетти. (Т. Нәжимов). Арадан көп уақыт өтпей-ақ боттын астынан сылдырлап суў кире баслады хәм биз жағаға секирип шыға басладық. («Совет Қарақалпақстаны»).

БАҒЫНЫҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘПТЕРДИҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Бағынықлы қоспа гәптің қурамындағы жай гәптер бири бағындырушы, екинши бағынушы жай болып келеди. Бағынушы гәп бағындырушы гәпке мөнилик хәм формальлық жақтан гөрезли болып келеди. Сонлықтан бағынықлы қоспа гәптің жай гәплери усы сыяқлы гөрезлилик белгисине қарай, бас гәп хәм бағынықы гәп болып бөлинеди.

Бағынықы гәп бас гәпке гөрезлилик белгисине қарай, қоспа гәптің қурамында хәр түрли позицияларда келиуи мүмкин. Ол, көбинесе бас гәпке гөрезлилик белгисине қарай, бас гәптің алдында келеди. Гейде бағынықы гәп бас гәптің ортасында хәм соңында да келиуи мүмкин. Қандай орында келсе де, бағынықы гәп пенен бас гәптің арасында бөлиуши иркилис белгиси—үтир қолланылады.

Үтир бас гәп пенен бағынықы гәптің арасында төмсидеги орындарда қойылады:

1. Эдеттеги орын гәптиң бойынша жайласқан бағынықы гәп пенен бас гәп үтир арқалы бөлинип жазылады: Бала үйине жуўипенен келемен дегенше, автолавка да үйлердиң арты менен жақылап келип қалды. Бирақ, бала ептитип келип, бул хабарды айтпағанла, автолавканын келгенин, бәлки, хәт ким сезбеген болар еди. (Ш. Айтматов). Жер көлеми кепейсе, шаруашылықтын барлық түрлери де жақсарады. (Ж. Сейтназаров). Шығыстан самал тура баслағанлықтан, олар жаўын жаўмас-ау деп шамалдады. (А. Әлиев).

2. Бағынықы гәп бас гәптің ортасында келсе, бағынықы гәптин еки жағынан үтир қойылады: Ойын-күлги менен отырған жаслар, күн әдеуір салқын туссе, үйлерине қайтты. (А. Әлиев). Ой жердиң пахтасы, суўғарыу уақытында суў көбирек кеткенликтен, тез рауажланбайды. (Ж. Сапаров). Мен тап усы шайды, Бийхан келемен дегенше, саған ишкизип кетемен. (Т. Қайыпбергенов).

3. Бағынықы гәп, гейде бас гәптен кейин келиуи де мүмкин. Бундай жағдайда да жай гәптердиң арасы үтир арқалы бөлинип жазылады: Васлықты хәм мемиз қууатлауымыз керек, егер ол туўры жолдан адаспаса. (Ж. Сейтназаров).

4. Бағынықы гәп бас гәп пенен бағындырыушы дәнекерлер арқалы байланысып келсе, үтир дәнекерлерден алдын қойылады: Дүкәши де бир түрли болып кетти, себеби бул қатынлардын бир пәрсе сатып алғандай ыңғайынын жоқ екенни ол да билген еди (Ш. Айтматов). Машинанын кабинасы бос емес екен, соңлықтан бир өзим машинанын үстине миндим. Оның хәр қайсысынын өзи үлкен мәселелерди өз ишине ялады, соның ушын да хәр бир исти шешіу ушын анализлер хәм есаплар дурыслап шығарылып, Москвада бир ай жаттық. Гейпара адамлар мени тыңлағысы келмеді, нәтижеде суўдың киятырған жағындағы қашыны суў басып кетти (Т. Нәжилов).

5. Қоспа гәп көп бағынықылы болып келгенде де, хәр бир жай гәп үтир арқалы бөлинип жазылады: Жүзлеген дөнгелеклер улы-тасырлы болып дүкилдеп, қорқынышлы түүилди кем-кемнең жақынлап киятырса да, бирақ, тұлқи жоллап шықпады (Ш. Айтматов). Дастурқан жайылып, хәмме түүелленгенде, Несибели местен айран қуймұға отырды (Ш. Сейтов). Тащии қараңғылығы серпиліп, жулдызлар сийрексип, күн шығар бет араара баслады (С. Арысланов). Сәуирдің самалы есип, жаптың музалары ерип, тереклер бөртсе де, қыстың қәҳәри еле толық кете қойған жоқ еди. (Ә. Шамуратов).

АРАЛАС ҚОСПА ГӘПТЕРДИҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Қоспа гәптер дизбекли хәм бағынықылы қоспа гәптердин араласып келиуинен дүзиліп көп компонентли аралас қурылыста да келеди. Аралас қоспа гәптердин қурамына кирген жай гәптер интонация хәм дәнекерлердин аралас келиуи арқалы да байланысады. Булардың қурамындағы жай гәптердин байлауышлары бетлик хәм бетлик емес феиллерден болады.

Аралас қоспа гәптерге де улымға қоспа гәптерге тийбесә иркилис белгилери қойылады:

1. Аралас қоспа гәп дәнекерсиз байланысқан дизбекли хәм бағынықылы қоспа гәптердин араласып келиуинен дүзилген болса, жай гәптериниң аралары, көбінесе үтир арқалы бөлинип жазылады: Қәдирең гәптер түүеснамей-ақ, далала Полат жасауылдын аттан түспей турғаны хабар етилади, үй ийеси асығып үйден шықты. (Т. Қайыпбергенов). Шешеси атланып кеткеннен кейин, Айпарша үйге келип еди, түси қуп-қуў болып кеткен екен. (Г. Изимбетов). Бирақ, қыс жақынлап қалғанлықтан, атызларда көгерип турған хеш пәрсе жоқ, айырымларында дәсте-дәсте болып жатырған жүуери шигириктери, қырманларда тары сабан, жүуериниң қабықлары көринеди. (А. Әлиев).

2. Аралас қоспа гәптин дизбеклесе байланысқан жай гәптериниң мәнилери хәр түрли болып келгенде, олардын арасына нәқатлы үтир қойылады да, ал бағынықылы гәп үтир арқалы бө-

линип жазылады: Рузмет күлип жиберди; ол достының өжетлигини, бир сөзлигин жақсы билетугини еди, сол ушын оның райын жақпады. (Ж. Шәрипов). Егин-тегин жыйналғалы, Аманлық Жаңақентке көп қатнайтуғын еди; ол хаялының ауырғанлығы ушын нөкерлердин изинен азық апарын, көбінесе қонбайтуғын еди. (Т. Қайыпбергенов). Егер Құдайберген хәким Шоманайды сатпақшы болса, қан төкпей жәнис жоқ; ер жүрекли қарақалпақлар шығыңлар бүгін майданға (Ж. Сапаров).

3. Аралас қоспа гәптин дизбеклесе байланысқан түри дәнекерсиз, себеп мәнили болып келгенде, оның жай гәптери сызықтар арқалы бөлинип жазылады да, басқалары үтир арқалы жазылады: Қандай да бир ауыр жағдай пайда болғандай сезилди-өндирис жеткиликли пәт пенен өспеди, өйткенни материаллық жақтан хошаметлеу ушын жеткиликли түрде қаржы бөлип шығарылмады, ал қаржы жетпеди, сол себепли өндирис ақыры өсти («Еркин Қарақалпақстан»). Жәкке-сийрек болса да ушырасып туратуғын, жазда бул әтираларда болатуғын аңлар енди жоқ—қулар жыллы жақларға ушып, тышқанлар инлериниң тығылып, және бирпаралары қыслау ушын қумлы жерлерге қарай жылысып кеткен (Ш. Айтматов).

4. Аралас қоспа гәптин жай гәптери дәнекерсиз хәм дәнекерли аралас байланыста келгенде де, дәнекерлердин өзгешелигине қарай үтир арқалы бөлинип жазылады. Үтир да/де дәнекеринен кейин қойылады да, басқа дәнекерлерден алдын қойылады: Хәп заматта күшли самал есип, көк жүзиндеги бултарды айдап кетти де, күн ашылып, жауын тынды. Суў аз болса, түбектеги жатпырақтың үстинги қатламы ғана ызғарланады, ал бул жағдайда төменги қатламдағы тамырлар кеселленеди, гүл жақсы өспей қалады. (А. Әлиев).

ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИНИҢ ҚОСАРЛАСЫП ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Жоқарыда иркилис белгилериниң текет хәм гәп ишинде жазығанда әмелий жақтан көп қолланылатуғын түрлери сөз етилади. Бунда, тийкарынан, иркилис белгилериниң тилдин грамматикалық нормаларына сәйкес қолланылатуғын түрлери қамтылды. Хәзирги әдебий тилде иркилис белгилериниң әдеттеги нормалардан өзгешерек еки ямаса бир неше түрлериниң бир синтаксислик конструкцияда қосарласып қолланылуы жағдайлары да жийи ұшырасады. Бул жағдайда бир түрдеги иркилис белгиси еки ямаса үш ретке дейин тақирарланады. Тақирарланып қолланылуы, тийкарынан, үндеу, қостырнақ хәм скобка белгилерине қатнасам болып келеди. Ал гейпара хәр түрли иркилис белгилериниң текет ишинде екеуден баслап алты түрине дейин қосарласып қолланылуы орынлары ұшырасады.

Иркилис белгилери текст ямаса гәп ишинде қосарласып қолланылғанда, олардың көпшилигі өзгеріске ұшырамайды, ал гәп-аралары басқа иркилис белгисине өтеді, айырымлары қысқарады. Мәселен, басқа гәп-ли конструкцияларда ноқат қойылуының орынға үтір қойылады. Себебі, жазыуда ноқат басқа иркилис белгилері менен қосарласа қолланылмайды. Егер ноқат қойылуға тиісін гәптің дауамының бар екенлігі аңдасылса, сол гәптің соңына көп ноқат қойылады да, гәпке тиісін ноқат қысқарады. Мысалы: Кеттик, Гулсары, кеттик, абайлайсаң ба, қараңғы түсіп қалды,—деді. (Ш. Айтматов). 2. Әуелгі күнлері басына бүдильник саат қойып жататуғын Жумабай бұнысының айрықша екенлігін көп өтпей сезді... (А. Садықов).

Бұл гәптің біріншісінде туұра гәптен кейін үтір хәм сызықша қойылған. Бундағы үтір сол гәптің соңында ноқаттың орына қолланылып келген, ал сызықша туұра гәптен бөліп көрсетіуі хәм интонациялық жақтан оларды байланыстыруы хызметлерін атқарады. Екинші гәптің соңындағы көп ноқат өз хызметін өтеу менен қатар, гәптің соңына қойылатуғын тийкарғы ноқаттың хызметін де атқарады. Гәпке тиісін ноқат сақланбайды.

Сондай-ақ қоспа гәптің құрамындағы дәслепки жай гәп сорау мәнісінде келсе де, сорау белгисі емес, үтір қойылады да, сорау белгисі қоспа гәптің ең ақырына қойылады. Бұл—қоспа гәп үшін әдеттегі норма. Мысалы:—Ақсақал, бизлер сонша ойлап бұл аттын аяғына қандай зақым келгенін биле алмай атырмаз, не болды екен, бұған? Сонша адамның неше күнлер бойы ислеген мийнети қуры далаға кеткені емес пе, ақсақ ат пенен не ислей аласаң? Бирақ, булар кимлер, бұл адамлар не қылып жүр бунда? Олар неге булай етип атыр, оларға не керек екен? (Ш. Айтматов). Қонақ, неге тыпыршып уйқылай алмай атырсыз, бизін берген қонақ асымызға кеулініз толмай атырма? (Т. Қайыпбергенов).

Хәзіргі әдебий тилдің фактлері тийкарында төмендегі иркилис белгилері қосарласа қолланылады:

ҮНДЕУ БЕЛГИСІНИҢ ТӘКИРАРЛАНЫП ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Гәптің ақырында қойылатуғын иркилис белгилерінен үндеу белгисі тәкирарланып қолланылады.

Бұл смяқлы тәкирарланып қолланылуы, тийкарынан, үндеу гәптерге қатнасты болып келеді. Үндеу гәптердегі туйғы-сезім (эмоциональдық) бір дәрежеде болмайды. Үндеу гәптердің дүзелисі хәм интонациясына қарай, хәр түрлі дәрежеде болуы мүмкін. Сонлықтан үндеу гәптерде бір, екі, үш үндеу белгисі қойылып та жазыла береді. Улыма қағыйда бойынша буйрық яки туйғы-сезім билдиретуғын гәптерде жазыуда бір үндеу бел-

гисі қойылады: 1. —Толғанай! Тур! Уйқынды аш!—деп даладан биреу бақырды. 2. Ана болуы деген қандай әдиули ис десен! (Ш. Айтматов).

Бұл гәптің біріншісі жай интонация менен айтылған буйрықты билдиреді. Сонлықтан үндеу белгисі қойылған. Ал екінші гәп те сойлеуінінің жай туйғы-сезімнің билдиреді хәм гәптің ақырына бір үндеу белгисі қойылады.

Егер гәп күшлі буйрық яки туйғы-сезім менен айтылса, жазыуда кейінне екі ямаса үш үндеу белгисі қойылуы тиісін. Мисли ақ түбелектей болып киінтен, шапына қызыл дента таққан кишкене Айлар төрғи есіктен жууырып шығып, әкесине бо-йы атты.—Ағай! (Т. Қайыпбергенов. «Көздің қарашығы»).—Ооай, сорым!! Оның ашынып түрсиніуі және өз қулағына есип-лип, шыдамай басын көтерді (сонда). —Әх, харамзада, жоғал көзнимен!!—деп оған бар күші менен умтылғаны сол, жатқан кроватынан омақазан атып жығылып, мойны астына қайырылды. (Т. Қайыпбергенов).

Ғарры бар күшін салып, және түргелиуге умтылды. Бир қолы менен кроватка асылып.—Нәлет харамзада!!—деп завмигты урмақшы болып еді, және жығылды (сонда). «Жора болмас ис болып қалды!! Саған тилим барып айтыу түфе, жүзіне қараудың өзіне қысынаған (А. Садықов).

СОРАУ ХӘМ ҮНДЕУ БЕЛГИЛЕРІНИҢ ҚОСАРЛАСЫП ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Бир гәптің мазмунында сорау хәм туйғы-сезімлік мәні болған жағдайда усы иркилис белгилерінің екеуі де ізбе-із қатнасып қолланылып келиуі мүмкін. Бұл жағдай екі түрлі көриніске ийе болады:

1. Сорау гәптер күшлі туйғы-сезім менен айтылып, оның сораулық мәнісі басым болып келсе, онда сорау-үндеу (?) белгисі позициясында қойылады. Бундай гәптердің құрамында, көбінесе сорау гәптердің дүзетуші грамматикалық құраллар қатнасады: Адамның адамнан усы жақсы гәптен басқа не демесі-бар?! (А. Садықов). Бұған бұнша сулыулық шырай, бұнша сау-лат, бұнша келіскен қәдлі-қәумет қайдан пайда болған?! (Х. Сейитов). Және бир жыл шыдағанымда бәрі гүлалагүл болып тұрған жоқ па еді?! (К. Алламбергенов). Кешегінің алдағы күні деп өзін оған телеграмма жиберген едім. Тағы не керек екен оған?! Ол өзін ақылман деп жүр ғой, ақыллы болатуғын болса, қалған жағын өзі түсіне бермей ме?... «Ертең куда қалса-быйабырай болмай мархумды жерлеп, жетісін бир тарқатып ала-йық, онан кейін бұнша қутылып, бұл жерге енді қайтып ізеп-

баспайтуғын етемен. Бул жерде оның кимге кереги бар, ким керек екен оған? (Ш. Айтматов).

2. Егер гәптиң мазмунында туйғы-сезимлик мәни басым болып келгенде, алдын үндеу, соңынан сорау белгиси қойылып, үндеу-сорау (?) белгиси позициясында келеди: Балким, әрманың ойлағаныңнан бетер болып иске асар ма еді? (К. Алламбергенов). Бул оғыры үлкен байлық.—Оғыры үлкен байлық!—деди Шәрифа ашыулы таңлапты. (Т. Қайыпбергенов). Ал мен кітаптардың өзлерін алдап, дүйәуалыма қаптардың тек сүүретлерін сыздырып қойыппан. — Не деген бәлесен!? (сонда). Ал мен нефть кәнін ізертлеуші болып жеткістим. Кувейтте ислеп атырман...—Кувейтте! Персид қолтығындағы ғой деп сорады шофер. («Еркин Қарақалпақстан»).

Депсең: «Шынашығым болсаң егерде,
Көтеріл қосынға хәм секир жерге!»
Бул сөздің қашелли дәрт болмақлығын
Билдің я билмедің. Соның анығын
Түсінген адам жоқ елеге шекем:
Сықаңда, сумлық па, шығы ма шептен!

Бунда адамзаттың пәклиги жатыр,
Достым бір ойланып көргенің мақұл.
Қаралаушы болған менен атыңың,
Қара емес шығар мұхаббатыңың!

(Т. Сейтжанов)

Сорау хәм үндеу белгилерінің көркем шығармаларда қойылуы тәртібінің (қағыйдасының) надурыс қойылуы жағдайлары да ушырасады. Мысалы: 1. Мысал үшін күніне жүз манат сауып отырғанында ... бул ақша отыз жылға жақын жатып жеуіңе жетеді екен!

— Әстапыралла-ә?!

— Ау-ау! Иманбасаң санап көр. Хә, әттең, ялғаншы дүнья-ә?!
Өмири қысқа екендағы. (А. Садықов).

Бул гәптердің екеуінде де сорау хәм үндеу белгилерінің қайсысының бұрын қойылуы тәртібі қағыйдаға сәйкес қойылмаған. Бул қойылуы жоқарыдағы 1-пунктің талабына жууан бермейді, керісінше 2-пунктке тийісли қағыйда тийкарында қойылуы тийіс. Сонылықтан бундай иркилис белгилерінің қойылуында гәптеги қайсы мәнінің басым келуіне, гәптің дүзілуіне қатнаслау грамматикалық құраллар хәм интонация тийкарга алынуы тийіс.

КӨП НОҚАТТЫҢ БАСҚА ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРІ МЕНЕН ҚОСАРЛАСЫП ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Көп ноқат, тийкарынан, сорау, үндеу, сызықша, скобка хәм қостырнақ белгилері менен қосарласып қолланылады:

1. Гәптің соңында ямаса текстің ишінде үтір ямаса ноқат қойылуға тийісли орынға көп ноқат қойыу керек болған жағдайда, оғардың қосарласып қолланылуы шәрт емес. Көп ноқаттың қойылуы менен ондағы үтір ямаса ноқат қысқарады, көпноқат болса иркилис белгилерінің хызметін атқарады: Хақыйқат талабында болсаң, есабы табылмайтуғын нәрсе жоқ...—Бул да сизің бахтыңыз, инім Усындай жеделли жигитлер абырайды көтереді... (А. Садықов). Урыстың аты—урис, урис бар жерде қаза бар дегендей, егер соннан қаза тауып, бір оқтан ушып кетсе, бул жақты дүньядап көзін жұмып баратырғанда артында балам бар еді, деген үміт менен кетсін хәш болмаса... (Ш. Айтматов).

Бул гәптердің соңындағы көп ноқат екі түрлі хызмет атқарып келген, бириншіден, гәптиң соңында қойылатуғын ноқаттың орына қолланылса, екіншіден, пикирдің тамамланбағанын, дәуамының бар екенлигін билдиреді.

2. Көпноқат сызықша менен қосарласа қолланылғанда, екі түрлі өзгешеликке ийе болады:
а) егер текстің ямаса гәптің басында көпноқат хәм сызықша қабатласып қолланылатуғын болса, онда дәслеп сызықша, соңынан көпноқат қойылады:—...Соны таза қаладан үйіне алып қайттым. (А. Садықов). —...Енді бул жағын қысқартыңқырап айта қойың. (сонда);

б) егер текстің ишінде ямаса гәптің соңында, яки басқа гәптің конструкцияның бөлігін орнында көп ноқат хәм сызықша қосарласа қолланылатуғын болса, бундай жағдайда әдес көп ноқат, соңынан сызықша қойылады:—Бас болса жууылардағы қызым, бұгіннің ертеңі бар. Баратуғын жерін болса...—дедім. (Ш. Айтматов).—Қалай десем екен, авария болған жақтағы, бирақ басқа жағдай болды...—деді ол (сонда).

3. Көп ноқат тырнақша менен қосарласып қолланылса, гәптің қолланылуы мәнісіне қарай, бірдей тырнақшадан бұрын ямаса соң қолланылуы мүмкін:

Найзағай шатырлап, шахмақ жалт етіп,
Дегендей: Недара үстимнен өтіп...»

(И. Юсупов)

Зер көйлек қоз шашып жапар үстінде,
Сен айттың: «Әлің ет, мазам жоқ...» дедім.

(сонда)

Адамлар бүкти тепиллеп,
Болип кетти «урча-ур»...

(И. Юсупов).

«Жағымда телмиер арзыу арманым,
Енди муз қатса да сууымас қаным,
Куй шығыста еки қатын бир ерге
Жайғасып келген той бурмынан жаным»...

«Ах, солай ма еле? Қарап тур енди...»
Деп дәрйя сулыуы ашыуға миди:
Аударылып шырақшының қайығы,
Өзи аман қалып, қаялы өдди.

(И. Юсупов).

4. Текст ишинде ямаса гәптиң соңында сорау белгисинен кейин көп ноқат қойылады. Бул жағдай сорау мәнісіндеги гәптиң толық тамамланбағанын, оның артында және бир сорау мазмунындағы гәптиң бар екенлигин аңлатады: Хау, Жумабайжан, қалай аман-сау жүрсен бе?... Үй-ишлер аман ба?... (А. Сидықов).

Бирге тоңдың музлы боранда,
Қалаарды жаудан аларда,
Енди неге менсиз уйқылап атыр,
Не жазығым болды оларға?...

(И. Юсупов).

5. Гәптиң соңындағы үндеу белгисинен кейин көп ноқат қойылады. Иркилис белгисиниң бул сыяқлы қосарласа қолланылыуы туйғы-сезим мәнісіндеги пикирдиң еле де дауамының бар екенлиги билдиреди:—Хеш гәп, қызым!... Түсинмен. Сей де жұмыс көп. (Т. Қайыпбергенев).—Айыбын мойнына қоймаған болсаныз, не айтып турғаныңыз?! Кино-пиноға барып, жүргенди-дә!... (К. Аламбергенев). Қарық менен қарықтың арасы булттай тутасып кеткен, қауын дегсилерин қақ-қақ айырылып атады!... Қауынды тиликпен асаған уақтында бурқ етип атлыққан ширели сууы аузына сыймайды!.. (Ш. Айтматов).

Тахтаөспир, Шымбай, Халқабат
Аралары тек еки саат,
Соғандағы ете алмай таңат,
Пассажирлер гүңилдей берди,
Қоябер бул жас жигитлерди!...

(И. Юсупов).

Хәзирги көркем шығармаларда көп ноқаттың сорау, үндеу белгилери менен қосарласа қолланылыуы жиий ушырасады. Бирақ көп ноқаттың сорау хәм үндеу белгилери менен қолланылғанда,

сол иркилис белгилеринен кейин неше ноқат қойылатуғыны туу-ралы бирдейлик жоқ. Пунктуацияға қатнасла илимий мийнет-лерде көп ноқат, сорау, үндеу белгилери менен қабатласып қолланылғанда, еки ноқат түринде қойылатуғыны көрсетиледи. («Проблема современного русского правописания». 1964, 65-66; Шоабдуррахманов, 1955, 23; Валгина, 1979, 46; Миртожиев, 1992, 85).

Бул мәселеде өзбек тилиндеги пунктуацияны арнаулы изерт-леуши К. Назаровтиң «... көп ноқат, сорау, үндеу белгилери менен бирге қолланылғанда хәм өз график түрип (...) сақлауы зө-рүр» деген пикирин толық мақуллауға болады. Хәқиқатында, көп ноқат графикалық жақтан үш элементли болып қабыл этил-ген. Ол басқа иркилис белгилери—сорау, үндеу белгилери менен қосарласып қолланылғанда, хеш қандай қысқармай, сол үш эле-ментли түрин өзгертпестен қойылыуы тиис. Бул жағдай илимий-методикалық хәм әмелдий жақтан хеш қандай дау тууғызбайды. Өзиниң дәсленки үш элементли түрип сақлаған халла, басқа ир-килис белгилери менен биргеликте қолланыла береди. Ал оның хәзирги көркем шығармаларда сорау, үндеу белгилери менен еки элементли түринде берилиуи көп ноқаттың надурыс қолланылыу жағдайларын көрсетеди. Себеби, сорау, үндеу белгилери—еки эле-ментли иркилис белгиси. Оларға тиисли ноқатты көпноқатқада тиисли деп, оны еки ноқатқа түсириу илимий жақтан надурыс-лыққа алып келеди.

ТЫРНАҚШАНЫҢ ҚОСАРЛАСЫП ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Тырнақша, ноқат, сорау, үндеу белгилери, үтир, көп ноқат пе-нен қосарласып қолланыла береди. Ал тырнақшаның сызықша менен бирге қолланылыуы туура гәпке қатнасла болмаса, сызық-ша тырнақшадан соң қойылады.

1. Тырнақша ноқат менен бирге қолланылғанда, гәптиң со-ңында ноқат хәм тырнақша қабатласып қойылады. Олар орын-тәртиби бойынша тырнақша бурын, үтир хәм точка соңынан қо-йылады. Бул баспа ислери ушын характерли болса, ол қолжаз-бада басқашарақ болады. Үтир менен қолланылғанда да усы та-қылетте болады:

Бул намадан жапа жигер, бош алған
Вахадыр балыңшы Арал бойлары,
Еситилген шалы атыларынан
Туғысқан көрееллердиң «торадийлары».

(И. Юсупов).

«Аналық хәқимин толық өтедим». —
Деген гәп несеуен курғақ сөз болар. (сонде)

Енди болса тиссиз аўзы мәмпейип турғанының өзи-ақ, жаслық дәўири өтип кеткен ҳаял туқымына тиссиз жүриўдин ҳеш қандай жараспайтуғынын тастыйықлап турғандай. (Буны қашшан-ақ станцияға апарып, металдан исленген тис салдырып бериўи керек еди. Ҳазир ҳәмме—ғаррысы да, жасы да сондай тис салдырып жүр).

Гейде скобкаға алынған гәптен кейин үтир қойылыўы да мүмкин. Бундай жағдайда түсиник ретинде скобкаға алынған гәп, егер сол тийкарғы гәптиң ортасында жайласады: Ҳаялының айтқанларын тыңлап отырған Боранлы Едиге (урыстан қайтқаннан бери усы Боранлы разъездинде жұмыс ислеп жүргенликтен, бул әтираптағы адамлар оған усылай лақап берген еди.), гүректей ап-аўыр қолларын дизелериниң үстине қойып тунжырап қалды. (Ш. Айтматов);

б) скобка ҳәм тырнақша бирге қолланылады. Бул жағдайда сөйлеўшиниң пикири (гәп) әўел қостырнаққа алынады да, соң скобка қолланылады: Ҳәтте, меҳрибан Шақлы Марал руўыннан шыққан айырым адамлар маралдың шақын сатып, өзлериниң күн көрис әдисине айландырды. («Өй, балаларым-ай, қай жерде ақша көп болса, сол жерде гөззаллық пенен ибратлы сөз пасыққа шығып қалады»);

в) егер скобка ишинде сораў, үндеў мәнили гәптер келсе, сораў, үндеў белгилери скобкадан бурын қойылады:

Жатыр жалғыз мәйек қабығы ғана,
(Неткен қус буншелли нәсилге сараң!),
Уяны жөнледим шөп терип жерден,
(Сағал сүйкенген бе, самал бузған ба?!)
Еплеп ушлап епсиз қолларым менен,
Палапанды салдым өз уясына.

(И. Юсупов).

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

- Асқарова М., Косимова К., Жамолханов Х., Үзбек тили. Тошкент, «Ўнитувчи», 1989.
- Аргынов Х. Қазақ тили методикасы. Синтаксис, пунктуация. Алматы, «Мектеп», 1974.
- Бердимуратов Е., Пирниязов К. Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқыту методикасы. Нөкис, 1988.
- Богородицкий В. А. Общій курс русской грамматики. М.—Л., Соцэкгиз, 1935.
- Валгина Н. С. Русская пунктуация. Принципы и назначение. М., «Просвещение», 1979.
- Вопросы синтаксиса современного русского языка. ред. В. В. Виноградова. М., Унпедгиз, 1950.
- Гвоздев А. Н. О фонологических средствах русского языка. М.—Л., изд-во АПН РСФСР, 1949.
- Дәуенов Е., Дәулетов М. Қарақалпақ тили. 9-класс ушын сабақлық. Нөкис «Билим» баспасы, 1991.
- Дәулетов М. Гәптиң айырымланған ағзаларының интонациялық өзгешелиги ҳәм иркилис белгилери. — «ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы», 1971, №3.
- Добнаш А. В. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. Прага, 1897.
- Зәкиев М. З. Ҳазирги татар әдеби теле синтаксисы ҳәм пунктуациясы. Казан, 1984.
- Иванов В. Ф. О первоначальном употреблении тире в русской печати. Сб. «Современная русская пунктуация». М., изд-во «Наука», 1979.
- Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М., изд-во «Просвещение» 1979.
- Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. т. 7. М.—Л., изд-во АН СССР, 1952.
- Миртожиев М. Ҳазирги Үзбек тили. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
- Мусабекова Ф. Ҳазирги қазақ тилиниң пунктуациясы. Алматы, «Мектеп», 1973.
- Назаров К. Үзбек тили пунктуациясының принциптери. «Үзбек тили ва адабиети» 1972, №1.
- Назаров К. Үзбек тили пунктуацияси. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти 1976.
- Пеньковский А. В., Шварцкоф Б. С. Опыт описания русской пунктуации как функциональной системы. Сб. «Современная русская пунктуация» М., изд-во «Наука», 1979.
- Пешковский А. М. Школьная и научная грамматика. М., 1918.

Реформатский А. А. О перекодировании и трансформации коммуникативных систем.—В кн: «Исследования по структурной типологии», М., 1963.

Русский язык. Энциклопедия. М., изд-во «Советская энциклопедия» 1979.

Рустамов Х. Синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси. Тошкент, 1960.

Сб. «А. А. Шахматов 1884—1920». М.—Л., изд-во АН СССР, 1947.

Убайдуллаев К., Дәуенов Б., Дәулетов М. Қарақалпақ тили сабақлығы, синтаксис. 7-8—класслар үшін. Нөкис, 1963.

Фирсов Г. П. Значение работы над интонацией для усвоения синтаксиса и пунктуации в школе. М., изд-во АПН РСФСР, 1962.

Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Университеттің филология факультетлери үшін сабақлық. Нөкис, 1986.

Шапиро А. Б. Основы русской пунктуации. М., изд-во АН СССР, 1955.

Шоабдурахманов Ш. Узбек тилида пунктуация. Тошкент, 1955.

Щерба Л. В. Восточно-лужицкое наречие. Т. I. Петербург, 1915.

Ысқақов А., Хасенов Ә. Тыныс белгилери. Алматы, 1951.

КИТАПХАНА
Әжипият әдебиеті
Нөкис
пед. институты
ИИБ
19 г.

МАЗМУНЫ

Сөз басы	3
Хәзирги қарақалпақ тили пунктуациясының үйрениліуі	6
Пунктуацияның теориялық тийкарлары.	10
Интонация хәм пунктуация	18
Қарақалпақ тили пунктуациясының системасы.	22
Иркилис белгилериниң хызметине қарай бөлинуі	24
Иркилис белгилериниң қолланылыуы.	26
Гөптің соңында қойылатуғын иркилис белгилери.	26
Ноқат.	27
Сорау белгиси	32
Үндеу белгиси	34
Көп ноқат.	38
Жана жол (абзац)	40
Гөп ишинде қойылатуғын иркилис белгилери.	42
Жай гөплердиң иркилис белгилери.	43
Баслауыш менен баянлауыштың арасына сызықшаның қойылыуы.	43
Биргелкили ағзалардың иркилис белгилери	45
Дәнекерсиз байланысқан биргелкили ағзалар	45
Дәнекерли байланысқан биргелкили ағзалар	47
Биргелкили ағзалы гөплерде улыұмаластырыушы сөзлер.	50
Айырымланған ағзалы гөплердиң иркилис белгилери	51
Айырымланған айқындауыштың иркилис белгилери	56
Айырымланған анықлауыш	60
Айырымланған толықлауыш.	61
Айырымланған пысықлауыш.	62
Қаратпа ағзаның интонациясы хәм иркилис белгилери.	63
Кирис ағзаның интонациясы хәм иркилис белгилери	67
Кирис хәм киритпе гөпли конструкциялардың иркилис белгилери.	70
Кирис гөп	70
Киритпе гөп.	72
Басқа гөпли конструкция хәм цитатаның иркилис белгилери.	73
Басқаның гөпи.	75
Цитатаның иркилис белгилери.	75
Қоспа гөптің иркилис белгилери.	76
Дизбекли қоспа гөптің иркилис белгилери.	77
Бағыныңқылы қоспа гөптің иркилис белгилери.	81
Аралас қоспа гөптің иркилис белгилери.	82
Иркилис белгилериниң қосарласып қолланылыуы.	83
Үндеу белгисиниң текирарланып қолланылыуы.	84
Сорау хәм үндеу белгисиниң қосарласып қолланылыуы.	85
Көп ноқаттық басқа иркилис белгилери менен қосарласып қолланылыуы	87
Тырнақшаның қосарласып қолланылыуы.	89
Пайдаланған әдебиятлар	93

Мәденбай Дәулетов

**ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ
ПУНКТУАЦИЯСЫ**

Қарақалпақ тилинде

«БИЛИМ» баспасы
Нөкис
1998-жыл

Редакторы *Г. Тлеғенова*
Художниги *Е. Хожамуратов*
Худ. редакторы *К. Рейипназаров*
Тех. редакторы *Т. Махсудова*
Корректоры *А. Дәулетбаева*

Тернўге берилген ўақты 6. 07. 98 ж. Басыўға рухсат
етилген ўақты 23. 09. 98 ж. Қағаз форматы 60x84^{1/16}
Әдебий гарнитура. Кегль 10. Жоқары баспа усылында
басылды. Көлеми 6,0 баспа табақ. 5,58 шәртли баспа та-
бақ. 6,4 ссап баспа табақ. Нусқасы 1000 дана. Буйырт-
па №278. Бақасы шәртнама бойынша.

«Билим» баспасы 742000. Нөкис қаласы,
Қарақалпақстан көшеси, 9.

Қарақалпақстан Республикасы Баспасөз бойынша
Мәмлекетлик комитетиниң Нөкис полиграфкомбинаты
742000, Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.